

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА
з історії України

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В ТВОРЧОСТІ М. ДРАГОМАНОВА

Студентки II курсу магістратури
групи ІС-61

спеціальності 032 «Історія та
археологія»

Майорової Ірини Романівни

Керівник:

к.і.н., доцент

ЖУРАВЛЬОВ Д. В.

Національна

шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Члени комісії:

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	8
1.2. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.3. ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД	22
РОЗДІЛ 2. МИСЛИТЕЛЬ І ПРАВОСЛАВ'Я: ОЦІНКА ОФІЦІЙНОГО ПРАВОСЛАВ'Я, ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛІ В ЦЕРКОВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	25
2.1. РЕЛІГІЙНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	25
2.2. М. ДРАГОМАНОВ ТА ПРАВОСЛАВ'Я.....	39
РОЗДІЛ 3. МИСЛИТЕЛЬ ТА ПРОТЕСТАНТИЗМ.....	49
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	68

ВСТУП

Релігія – один із ключових аспектів соціокультурного життя суспільства. Розмаїті форми, в яких релігія проявляється на різних етапах історичного розвитку людства, часто містять специфічний етнокультурний компонент. В сучасній соціогуманітаристиці циркулює думка про те, що релігія, будучи важливим елементом культурної традиції окремої етнічної спільноти, може відігравати вирішальну роль у формуванні національної психіки, її ментальних особливостей. Іншими словами, релігія дивним чином впливає на людське суспільство, вибудовуючи власну мозаїку культурних контекстів та смислів.

Незважаючи на те, що з плином часу роль релігії в житті суспільства змінюється, все ж таки вона залишається неодмінною складовою духовного життя людства. З одного боку, релігія є соціально-детермінованим явищем, а з іншого – чинить на соціальне середовище значний функціональний вплив. Саме тому проблеми релігії, її значення та впливу на культурні традиції спільнот посідають поважне місце в царині соціогуманітаристики.

Вагома частина теоретичної спадщини історика-гуманітарія Михайла Драгоманова була спрямована на осмислення релігії як феномену еволюційного поступу¹. Отож деталізований аналіз поглядів Драгоманова стосовно релігії та її місця в суспільстві виступає фокусом даного дослідження.

Актуальність теми дипломної роботи випливає із загального стану досліджень української інтелектуальної історії XIX ст. та драгоманознавства – міждисциплінарного напрямку досліджень життя і творчості М. Драгоманова, який, поза сумнівами, справив відчутний вплив на розвиток тогочасної української суспільно-політичної думки.

М. Драгоманов, діяч другої половини “довгого XIX століття”, був видатним репрезентантом двох ідеологічних платформ – лібералізму і соціалізму. Примітно, що ні лібералізм, ні соціалізм не мирилися з традиційним

¹ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 1. С. 51

християнським світоглядом; ці ідеології активно змагалися з християнською світоглядною традицією, пропонуючи нові раціональні орієнтири та прагматичні принципи.

Погляди Драгоманова на релігію як феномен цивілізаційного розвитку багато в чому стали трансформуючими для української інтелектуальної традиції XIX - поч. XX ст. Ставлення інтелектуала до православ'я та протестантизму було та залишається однією з найбільш контроверсійних проблем у драгоманознавстві. Попри те, що вчені сумлінно проаналізували та дослідили багатоманітні аспекти творчості М. Драгоманова (наприклад, його педагогічну та видавничу діяльність), його ставлення до релігії взагалі та православ'я зокрема, його устремління заснувати власну українську реформаторську церкву та утвердити свободу віри у громаді залишаються малодослідженими сюжетами інтелектуальних рефлексій вченого. Саме тому вони є актуальними в академічному відношенні.

Водночас, зважаючи на непересічність постаті М. Драгоманова та важливість його громадсько-політичної діяльності, ця проблематика почасти виходить за межі академічного дискурсу та набирає ідеологічного виміру. Відчутними є спроби науковців, політичних та громадських діячів інструменталізувати погляди мислителя для досягнення власних стратегічних цілей. Саме ідеологізація цієї наукової проблеми підсилює необхідність її ретельного дослідження з метою нейтралізації всіх імовірних ідеологічних спекуляцій.

Об'єктом дослідження є погляди знаного українського історика Михайла Драгоманова на релігію в широкому та вузькому історичних контекстах, зокрема на історичну роль та значення Православної церкви, протестантизму.

Предметом дослідження є тексти М. Драгоманова в їхньому видовому багатстві, а саме наукові та публіцистичні праці М. Драгоманова; епістолярна спадщина, як офіційного так і особистого плану; мемуарна література.

Хронологічні рамки роботи охоплюють роки життя інтелігента – 1841-1895.

Просторові межі здебільшого локалізуються місцями перебування М. Драгоманова – територією Києва, Женеви та Софії. Крім цього, ми маємо намір звертатися до розгляду подій, які відбувалися в Гадячі та Полтаві, де зростав та навчався М. Драгоманов, а також у Австро-Угорщині та Німеччині, якими він активно подорожував упродовж 1870 – 1873 рр.

Мета дипломної роботи полягає в репрезентації широкої картини поглядів М. Драгоманова на релігійну складову людського буття.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких **дослідницьких завдань**:

- простежити особливості наукової розробки теми в історіографії;
- з’ясувати особливості релігійного світу українських інтелігентів Наддніпрянщини другої половини XIX ст;
- охарактеризувати ставлення Драгоманова до релігії на широкому історичному тлі;
- виявити головні зовнішні чинники, які впливали на трансформацію релігійних поглядів Драгоманова;
- охарактеризувати погляди інтелектуала на значення та історичну роль Православної церкви;
- охарактеризувати філософсько-релігійну концепцію свободи віри та свободи совісті в працях М. Драгоманова;
- простежити пропозиції інтелігента стосовно “громадської церкви” – ідеальної моделі “всенародної” релігії.

Наукова новизна роботи. Уперше з використанням широкого спектру теоретико-методологічних технік було зроблено спробу виявити ключові зовнішні фактори, які спричинилися до трансформації релігійних поглядів Драгоманова. Також вперше було запропоновано власне трактування постулатів “Руського братства” – ідеологічної пропозиції М. Драгоманова, суть якої полягала в організації всеукраїнської реформаторської церкви з національним оформленням.

Практичне значення роботи визначається тим, що опрацьований матеріал та зроблені висновки можуть бути використані:

- у підготовці спеціальних курсів у вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації;
- в укладенні курсу лекцій з історії українського релігієзнавства, історії України XIX – поч. XX ст.;
- для створення навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації;
- для укладання різноманітних енциклопедичних та словниково-довідникових видань;
- для подальшого дослідження релігійних поглядів М. Драгоманова.

Окремі положення дипломної роботи, а саме щодо особливостей релігійного світогляду наддніпрянських інтелігентів др. пол. XIX ст., обговорювалися на онлайн-засіданні студентського наукового гуртка кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна (“Націєтворення і релігія: український кейс”, 25 березня 2021 р.).

За результатами нового опрацьованого матеріалу було представлено доповідь на онлайн-засіданні студентського наукового гуртка кафедри історії України 30 листопада. Цього разу доповідь, тема якої звучала таким чином «Релігійне питання в творчості М. П. Драгоманова», була сфокусована на розгляді релігійних поглядів М. Драгоманова та їх значення в історії українського релігієзнавства.

Дослідження складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 80 сторінок. Перший розділ присвячений історіографічній та джерельній базам дослідження, а також методологічним засадам роботи. У другому розділі досліджено та проаналізовано особливості філософсько-релігійного світогляду української інтелігенції др. пол. XIX ст. Також в даному розділі охарактеризовано погляди Драгоманова на значення та історичну роль Православної церкви; крім того, було визначено які саме зовнішні чинники

вплинули на трансформацію релігійних поглядів М. Драгоманова. У третьому розділі було поставлено завдання відповісти на декілька питань: якими були погляди Драгоманова на протестантизм та його різноманітні деномінації, якою є роль філософсько-релігійної концепції свободи совіти та віри в текстах Драгоманова та які принципи є фундаментальними в драгоманівській концепції всеукраїнської реформаторської церкви – “Руського братства”.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми поділяється на імперську, радянську та недержавську (здебільшого діаспорну), сучасну, себто структурується за хронологічним принципом. Перший період, який охоплює проміжок 1895-1924 рр. та розпадається на два підперіоди (до та після 1917 року), представлений студіями у форматі рецензій, відгуків стосовно наукової й суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова.

Протягом другого періоду, а саме 1924-початку 1930-х рр., ми маємо змогу спостерігати посилений інтерес до драгоманознавчої проблематики як у межах Радянської держави, так і поза її межами у емігрантських колах (це репрезентовано насамперед у численних статтях, як наукових, так і науково-популярних).

Наступний, третій період, що охоплює проміжок від початку 1930-до середини 1950-х років, характеризується помітним посиленням партійного контролю над гуманітарними дослідженнями та остаточним виробленням канонів радянського історіописання. Четвертий період, який визначається серединами 1950-1980-х рр., привертає увагу змінами у тематичному спрямуванні робіт (зокрема, фокус перемістився на етнографічну та фольклорну практики М. Драгоманова).

П'ятий період, що традиційно припадає на другу половину 1980-х – 1991 рр., характеризується специфічною конкуренцією між багатоманітними стильовими напрямками за «автентичного» М. Драгоманова. Сучасний етап, з 1991 року, вважається чи не найбільш плідним у дослідженні наукових напрацювань інтелігента. Використання новітніх підходів та студій

закордонних спеціалістів з інтелектуальної історії стимулює дослідний процес та сприяє подальшому проникненню розмаїтих візій в академічне середовище.

Ми маємо намір розглядати нерадянську історіографію (1920-і рр. – до 1991 р.) сукупно з дослідженнями радянських вчених-гуманітаріїв, оскільки ця література органічно вписується у зазначені періоди історіографічного процесу як почасти протиставлення історіографії радянського зразка. Наголосимо, що такий поділ історіографії проблеми є цілком умовний.

Анатолій Круглашов вказує на те, що перша хвиля публікацій на «драгоманівську» тему безпосередньо пов'язана з науковим доробком не лише учнів інтелігента (Івана Франка, Михайла Павлика, Богдана Кістяківського), але й сучасників, що цікавилися тотожним соціокультурним дискурсом. Наприклад, у 1898 р. Микола Сумцов опублікував працю про наукові напрацювання М. Драгоманова у царині вивчення народної словесності¹. Серед розмаїття відгуків учнів інтелектуала особливий інтерес становлять публікації згаданого вище учня М. Драгоманова – Б. Кістяківського², який спорадично звертався у своїх творах до висвітлення життя та діяльності історика.

Соціальні ідеали, державницькі орієнтири та педагогічні погляди М. Драгоманова були предметом пильної уваги інтелігентської спільноти, зокрема, Михайла Лозинського³, Софії Русової⁴, Олександра Барвінського⁵. На думку А. Круглашова, О. Барвінський "... намагався повернути українській критиці Драгоманова певну збалансованість..."⁶.

На думку дослідниці Юлії Куценко, особливістю першого періоду розвитку драгоманознавчих студій було те, що фахівцям-драгоманознавцям не був притаманний єдиний стиль наукового мислення, оскільки вони належали до

¹Сумцов Н. Исследование М. П. Драгоманова по фольклору в болгарском "Сборнике за народни умотворения". Харьков, 1898. 11 с.

²Кістяківський Б. Вибране. Київ: Абрис, 1996. 512 с.

³Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історичному розвитку української політичної думки XIX і XX ст. // Україна. 1928. №2. С.83-90; Лозинський М. Українське національне питанє в творах М. Драгоманова. Відень, 1915. 109 с.

⁴Русова С. Драгоманів. 1841 – 1895. Київ: Криниця, 1918. 45 с.

⁵Барвінський А. Драгоманов про становище львівської "Правди" і галицьке москвофільство та про автономію України // Літературно-науковий вісник. 1927. Т. 92. С. 241-247.

⁶Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 66.

різноманітних історіографічних течій (державницької, народницької, ліберальної) і уособлювали різні типи/стилі історичного мислення. Як вказує дослідниця, важко визначити ту межу, за якою означені науковці виступали вже не як історики-фахівці, а як фахівці-політики¹.

Знаменно, що саме в ці роки повільно, але впевнено відбувається “екзит” Драгоманова за межі не лише української історіографії, а загалом наукової літератури слов’янських народів (наприклад, болгарського). Зауважимо, що німецький дослідник Макс Вебер з симпатією аналізував переваги драгоманівського конституціоналізму, особливості його концепцій федералізму та місцевого самоврядування².

Серед досліджень емігрантських кіл українських інтелектуалів зазначеного періоду варто відзначити праці Дмитра Донцова³ та Юліана Охримовича⁴, які оцінювали діяльність М. П. Драгоманова як неодмінну компоненту українського національного руху другої половини ХІХ.

Наступний етап в історії драгоманознавства, який охоплює проміжок від 1924 до початку 1930-х років, вирізняється актуалізацією даної тематики в тогочасному академічному дискурсі, що спричинилося до видання, наприклад, бібліографічного покажчика праць історика⁵.

У 1926 р. Леонід Добровольський у “Записках” звертається до аналізу ранньої ідеології М. Драгоманова⁶. Крім цього, у зазначеному виданні “Записок” також вміщена стаття Андроника Степовича, де автор має на меті розглянути розмаїття думок інтелектуала стосовно слов’янської проблематики⁷.

Промовистістю відрізняються статейні дослідження Михайла Возняка. Публікації 1923, 1926, 1929 та 1930 років безпосередньо присвячені

¹Костенко Г. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпро, 2000. С.14

²Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 66.

³Донцов Д. М. П. Драгоманов і ми // Літературно-науковий вісник. 1923. С. 260–267.

⁴Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Львів: Новітня бібліотека, 1922. 120 с.

⁵Бібліографічний покажчик праць М. П. Драгоманова // Життя і революція. 1925. №6-7. С. 135-136.

⁶Добровольський Л. До первісної ідеології М. П. Драгоманова (лист до М. М. Шульженка) // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1926. Кн. VII-VIII. С. 385-398.

⁷Степович А. Про слов’янські погляди М. П. Драгоманова // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1926. Кн. IX. С. 343-344.

листуванню М. Драгоманова з українським економістом та публіцистом Володимиром Навроцьким¹, неопублікованій статті вченого про усну народну творчість², відомим матеріалам щодо історичної місії М. Драгоманова³ та результатам роботи інтелігента у львівському літературно-науковому журналі “Правда”⁴.

Монографія Давида Заславського⁵ яскраво свідчить про початок інтенсивного проникнення ідеологічних канонів марксистської методології у радянське історіописання. Автор наполягає на тому, що М. Драгоманов був “творцем революційної справи”⁶; дослідник також стверджує, що інтелігент, в першу чергу, був літературознавцем, педагогом та публіцистом, а вже потім політичним діячем⁷. Зазначимо, що Михайло Грушевський охарактеризував монографію Д. Заславського як “найцінніше, мабуть, що вийшло про нього російською мовою”⁸.

Третій період, що припадає на початок 1930-середину 1950-тих років, знаменується стрімкою зміною парадигми щодо тлумачення постаті М. Драгоманова. Поза сумнівами, тоталітарний диктат залишив горезвісний відбиток на науковому доробку практично кожного радянського дослідника творчості М. Драгоманова. Закономірними результатами всеохоплюючої ідеологічної заангажованості стали довільне висмикування “потрібних” цитат із текстів інтелектуала та трафаретність висновків науковців. Відзначимо, що

¹ Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вісник. 1923. Т. 79. Кн.3. С. 249-259.

² Возняк М. Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1926. Вип. 1-2. С. 118-122.

³ Возняк М. До історії місії М. Драгоманова (Матеріали) // Україна. 1929. Кн. 1. С. 48-73.

⁴ Возняк М. Драгоманов у відновленій “Правді” (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського і останнього до нього) // Записки Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ”. 1930. Т. 38. Кн. 6. С. 229-330.

⁵ Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: Издательство «Сорабкоп», 1924. 241 с.

⁶ Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: Издательство «Сорабкоп», 1924. С. 42.

⁷ Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: Издательство «Сорабкоп», 1924. С. 60.

⁸ Грушевський М. Рецензія на монографію Д. Заславського «М. П. Драгоманов, критико-біографічний нарис» // Україна. 1926. Кн. 3. С. 218.

надмірна заідеологізованість проникала навіть у цілком неполітичні теми (наприклад, дослідження фольклорних практик інтелектуала).

Серед досліджень зазначеного періоду привертає увагу доробок Федора Ястребова¹. Дослідник послуговувався марксистською концепцією як базовим методологічним інструментом історіописання, що спричинилося до перекручених та спотворених авторських тлумачень «революційності» М. Драгоманова.

Примітними є й теоретичні напрацювання тогочасного радянського автора – Константина Чеховича, галицького релігійного та громадського діяча². Напередодні Другої світової війни К. Чехович рекомендував забути й ніколи не згадувати про “інгредієнти драгоманівщини”: “фальшиву ідею поступу”, а також “безбожництво, бездержавність і русофільство”³.

Сучасний дослідник А. Круглашов визнає, що дана проблематика поступово, але неухильно стає все більш “непопулярною” в зазначений період⁴. В той час, як у Радянському Союзі дозволялось висловлення переважно критичних, а то й відверто пейоративних/дерогативних суджень на адресу історика, у Галичині та на Закарпатті інтелігенти зазвичай не звертали належної уваги на науковий доробок мислителя, спорадично коментуючи атеїстичні мотиви у працях М. Драгоманова.

Протягом середини 1950-1980-х років, особливо в період “відлиги”, дедалі частіше інтелектуали, спираючись на радянську модель глорифікації/дemonізації окремих персоналій, докладали зусиль, аби бодай частково “реабілітувати” спадщину мислителя. Зазначений період загалом знаменується деяким пом’якшенням партійного контролю над гуманітарними науками, що спричинилося до появи нових тенденцій та мотивів в історіографії цього періоду.

¹ Ястребов Ф. М. П. Драгоманов // Українська література. 1942. №12. С. 351–377.

² Чехович К. Шкідливі думки М. Драгоманова. Перемишль: Криниця, 1938. 27 с.

³ Круглашов А. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.01.01. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. С. 10.

⁴ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 66.

З настанням епохи “відлиги” саме літературознавці та фольклористи спроміглися актуалізувати дослідження з драгоманівської проблематики, вивчаючи насамперед етнографічні напрацювання історика. Релевантною в даному контексті є розвідка Давида Заславського та Івана Романченка “Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність”¹.

Дослідник Владислав Лукеренко у статті “Видатний просвітитель” наголошував, що М. Драгоманов до кінця свого життя залишався переконаним атеїстом. На думку В. Лукеренка, висловлювання київського інтелектуала “підривали релігійну мораль”².

Значимим є доробок літературознавця Максима Комишанченка³. Предметом дослідження його статті “Михайло Драгоманов і літературний рух у Галичині 70-х років XIX ст.”⁴ виступає літературна співпраця мислителя з репрезентантами галицького письменства 1870-х років. Дослідник зауважує, що драгоманівські літературно-критичні виступи позитивно вплинули на становлення молодого покоління письменників⁵.

Серед досліджень вчених діаспори, які були написані й опубліковані протягом даного періоду, особливу увагу слід звернути на дослідження Івана Лисяка-Рудницького, який протягом 30-и років популяризував творчість М. Драгоманова в академічному світі. Численні праці дослідника фокусуються насамперед на теоретичній спадщині Драгоманова; автор аналізує концептуальні положення мислителя в контексті розвою тогочасних суспільно-політичних тенденцій.

І. Лисяк-Рудницький досліджує творчий доробок М. Драгоманова здебільшого крізь призму його державно-правових поглядів. Поза тим,

¹Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. Київ: Вид-во худ. літ-ри “Дніпро”, 1964. 199 с.

²Лукеренко В. Видатний просвітитель // Войовничий атеїст. 1963. №9. С. 52.

³Комишанченко М. Літературна дискусія 1873–1878 рр. на Україні. Київ: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Шевченка, 1958. 154 с.

⁴Комишанченко М. М. П. Михайло Драгоманов і літературний рух у Галичині 70-х років XIX ст. // Збірник славістичних праць філологічного факультету / відп. ред. А. О. Білецький. Київ: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Шевченка, 1958. С. 5–23.

⁵Комишанченко М. М. П. Михайло Драгоманов і літературний рух у Галичині 70-х років XIX ст. // Збірник славістичних праць філологічного факультету / відп. ред. А. О. Білецький. Київ: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Шевченка, 1958. С. 19–21.

послугуючись науковими методологіями західної академічної науки, дослідник задовольняється переважно відомими, друкованими драгоманівськими працями¹. Отож такі аспекти, як релігійне питання, напрочуд важливі для розуміння Драгоманова як теоретика-інтелектуала, канадський дослідник розглянув тільки поверхово.

Примітною була публікація дослідження Раїси Іванової “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)” у 1971 році². Зазначена праця є однією з перших спроб на підставі архівних джерел, епістолярію, маловідомих публікацій і науково-публіцистичних праць вченого висвітлити значення та роль постаті М. Драгоманова у контексті розмаїтих суспільно-політичних рухів другої половини XIX ст.

Четвертий період, охоплюючи часовий проміжок від середини 1980-х років до 1991 року, визначається новим курсом Радянської держави, прийнятим на пленумі ЦК КПРС у 1985 році та відомим під назвою «перебудова».

Зауважимо, що у статті літературознавця, фольклориста та бібліографа Мирослава Мороза розкрито важливий сюжет роботи Етнографічно-статистичного гуртка, заснованого у Львові 1883 р³. Автор, послугуючись матеріалами листування, торкнувся деяких конфліктних моментів, пов’язаних із участю М. Драгоманова в діяльності осередку⁴.

Порівняно малодосліджений епізод культурних контактів історика М. Драгоманова з очільниками радикального руху в Галичині порушив Ярослав Грицак. Дослідник проаналізував аспект використання женецького видання шевченківської поеми “Марія” у поширенні антиклерикальних та соціалістичних ідей у Галичині⁵.

Специфічним розмежувальним знаком на умовному кордоні “радянської історіографії”, що добігала кінця, слід вважати монографічне дослідження

¹Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 66.

²Іванова Р. М. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.). Київ, 1971. 235 с.

³Мороз М. Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності) // Народна творчість та етнографія. 1983. №6. С. 42–45.

⁴Мороз М. Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності) // Народна творчість та етнографія. 1983. №6. С. 43–44.

⁵Грицак Я. Поширення поеми «Марія» в Галичині // Радянське літературознавство. 1986. №3. С. 51–54.

Павла Федченка “Михайло Драгоманов”¹. Зазначимо, що автор монографії продовжує використовувати ідеологічні кліше (зокрема, конструкти “національний міщанин” та “українські буржуазні націоналісти”)².

Здобуття Україною незалежності у 1991 році спричинилося до визволення науки від ідеологічного тиску з боку радянського режиму, що знаменувало собою початок якісно нового етапу історичних досліджень. Попри розмаїття поглядів та теоретико-методологічних пропозицій, на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. історики спромоглися змоделювати монолітність каркасу національної історіографії, основою якої стали насамперед напрацювання недержавської української історіографії, підкріплені інтелектуальним імпортом ідей західних істориків.

Привертає увагу активізація дослідницької роботи з проблем теоретичної спадщини Михайла Драгоманова у межах Інституту історії України НАН України, Інституту археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, Інституту філософії НАН України. Публікації на цю тематику вирізняються багатоманіттям дослідницьких стратегій та застосуванням новітніх методологічних моделей.

Дослідниця Лариса Депенчук ґрунтовно вивчає історіософію та соціальну філософію М. Драгоманова³; тим часом Ігор Коляда досліджує семантичне значення поняття “інтелігенція” в історіософській конструкції Михайла Драгоманова⁴. Цікавою та напрочуд важливою працею у контексті дослідження поглядів Драгоманова на права людини є розвідка Тараса Андрусика “Шлях до свободи (М. П. Драгоманов про права людини)”⁵.

У 2000 р. Ганна Костенко захистила кандидатську дисертацію “Світогляд та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія

¹ Федченко П. М. Драгоманов: життя і творчість. Київ : Вид-во художньої літератури “Дніпро”, 1991. 362 с.

² Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 66.

³ Депенчук Л. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. Київ: Український центр духовної культури, 1999. 210 с.

⁴ Коляда І. Поняття “інтелігенція”: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова // Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. №3. С. 11-15.

⁵ Андрусик Т. Г. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 189 с.

проблеми”¹, ретельно проаналізувавши радянські напрацювання та окремі студії української діаспори.

З-поміж наукових праць про М. Драгоманова чільне місце належить монографії вже згаданого Анатолія Круглашова, присвяченій насамперед політичним ідеям видатного мислителя². Зазначимо, що публікації чернівецького дослідника вирізняються змістовністю; крім того, саме концепція А. Круглашова цілком виправдано вважається найбільш виваженою та обміркованою.

Дослідниця Людмила Козуб, опрацювавши наукові та публіцистичні праці М. Драгоманова, його листування та рецензії, а також спогади сучасників, успішно захистила дисертаційне дослідження “М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ ст.”³.

Варто відзначити, що історик Ростислав Сегеда у 2007 році здійснив спробу історичного аналізу соціалістичних поглядів М. Драгоманова у праці “Шевченко, українофіли й соціалізм”⁴. Інший дослідник, Олександр Сич, у 2010 році захистив кандидатську дисертацію на тему: “Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова”⁵, у якій дослідив міркування історика щодо наслідків політики російського царизму в Україні (зокрема, у царині освіти).

Драгоманівську проблематику вивчає також Ольга Куца⁶. Монографія дослідниці порушує питання впливу М. Драгоманова на розвій української літератури 1860–1890-х рр. Зазначимо, що Григорій Волинка⁷, Ярослав

¹ Костенко Г. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпро, 2000. 19 с.

² Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.

³ Козуб Л. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2002. 20 с.

⁴ Сегеда Р. А. Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці “Шевченко, українофіли й соціалізм” // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Історичні науки. 2007. Вип. 4. С. 36-39.

⁵ Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 19 с.

⁶ Куца О. М. П. Драгоманов і розвиток української літератури другої половини ХІХ ст. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 298 с.

⁷ Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації М. П. Драгоманова // Пам’ять століть. 2003. №5. С. 32.

Дашкевич¹, Іван Дробот², Надія Мозгова³, В'ячеслав Мордвінцев⁴ звертаються до вивчення постаті М. Драгоманова, вважаючи цю тему релевантною та недостатньо концептуалізованою.

Значимими є й напрацювання вчених діаспори. Зокрема, канадський історик українського походження Джон-Пол Химка в одному з монографічних досліджень⁵ здійснив спробу аналізу ідейного впливу М. Драгоманова на галицьких радикалів у середині 1870-х рр.⁶

Концептуально важливим є дослідження канадського історика Сергія Скельчика про “світ” інтелігентів, їх уподобання, літературні практики та загалом повсякдення (“Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст.”).⁷

Досить ґрунтовними є дослідження європейських науковців. Заслуговує на увагу праця австрійського лінгвіста Міхаеля Мозера⁸, в якій із культурологічної перспективи висвітлено галицький внесок у розвиток української літературної мови, зокрема і кризь призму взаємин галичан з інтелігентами Наддніпрянщини (Михайлом Максимовичем, Пантелеймоном Кулішем, Михайлом Драгомановим, Борисом Грінченком та Іваном Нечуй-Левицьким).

Німецька дослідниця Анна-Вероніка Вендланд, авторка першого в історіографії монографічного дослідження про феномен галицького москвофільства, звернулася у своїй праці й до постаті київського інтелігента М.

¹ Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист // Слово і час. 1991. № 10. С. 3–6.

² Дробот І. Соціалізм М. П. Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива // Матеріали перших Міжнародних читань. 2003. №1. С.101-105.

³ Мозгова Н. Драгоманов і Пирогов: зустріч через століття // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія: Історичні науки. 2006. Вип. 3. С. 5–11.

⁴ Мордвінцев В. Реформи другої чверті ХІХ ст. в Росії // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. 2008. №11. С.62-80.

⁵ Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ : Основні цінності, 2002. 303 с.

⁶ Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ : Основні цінності, 2002. С. 66-68.

⁷ Скельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. Київ: КІС, 2010. 272 с.

⁸ Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. Київ: Смолоскип, 2011. 160 с.

Драгоманова, детально проаналізувавши його культурні зв'язки з москвофілами Галичини¹.

Значимим є й статейне дослідження словацького історика Павла Гапака, опубліковане у пражівському часописі “Дукля”². Автор статті висвітлює малодосліджені аспекти діяльності мислителя на Закарпатті, звертаючи увагу на співпрацю інтелігента з закарпатськими інтелектуалами (священниками, письменниками, педагогами, фольклористами).

Варто виокремити корпус сучасної теоретичної літератури з питання генези та розвою інтелектуальної історії³, яка являє собою гетерогенну суміш методологічних орієнтирів та тематичних обріїв. Напрочуд вагомою є збірка теоретичних міркувань західних вчених “Переосмислюючи модерну європейську інтелектуальну історію”, редакторами якої виступили Даррін МакМагон та Семюель Мойн⁴. Автори книги намагаються окреслити сучасні тенденції розвитку інтелектуальної історії (інтердисциплінарність, зацікавленість інтелектуальною біографією, інтерес до дослідження ідей заради них самих, а також бажання зробити минуле значущим для сучасності) та обговорити найбільш перспективні методологічні підходи.

Неодмінно важливою для даного дослідження є книга “Ідеологія та утопія” Карла Мангайма, автор якої ставить на меті показати “як людина насправді мислить”⁵. Поняття “стиль мислення”, введене до наукового обігу британським дослідником, набуло неабиякої популярності в академічному середовищі (зокрема, англомовному).

¹ Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. С. 150, 191–192.

² Гапак П. Зв'язки Михайла Драгоманова з інтелігенцією Закарпаття // Дукля: Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Пряшів, 1991. №3/4. С. 40–47.

³ Burrow J. A. *History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*. New York, 2008. 517 p.; *Global Intellectual History* / Eds. S. Moyn, A. Sartori. New York: Columbia University Press, 2013. 352 p.; Jordan S. R. *The Logic of the History of Ideas and the Study of Comparative Political Theory* // *Journal of the History of Ideas*. 2012. Vol. 73, №. 4. P. 627–641.; Keene E. *International Intellectual history and International Relations: contexts, canons and mediocrities* // *International Relations*. 2017. Vol. 31. P. 341–356.; Young B. *A Companion to Intellectual History* / Eds. R. Whatmore. Malden, 2016. 472 p.

⁴ *Rethinking Modern European Intellectual History* / Eds. D. M. McMahon, S. Moyn. Oxford: Oxford University Press, 2014. 317 p.

⁵ Мангайм К. *Ідеологія та утопія* / Пер. з нім. В. Швед. Київ: Дух і літера, 2008. С. 19. с. 368

Увагу також привертає пласт англомовної теоретичної літератури про зв'язок між націотворенням і релігією, насамперед роботи Ентоні Сміта¹, Лії Гринфельда², Роджерса Брубейкера³ тощо.

Таким чином, історіографічна база, систематизована за хронологічним принципом, охоплює як праці українських, так й іноземних авторів та відзначається репрезентативністю.

1.2. Аналіз джерельної основи дослідження

Видове розмаїття наративних джерел, репрезентованих в дипломній роботі, охоплює наступні позиції: наукові та публіцистичні праці М. Драгоманова; епістолярна спадщина, як офіційного так і особистого плану; мемуарна література.

Тематика, яка пов'язана з релігійним світом інтелектуала, вимагає широкого опрацювання насамперед щоденникових записів і споминів, в яких містяться доволі важливі відомості (почасти у формі інакомовлення) про багатоманіття екзистенційних переживань, ціннісних орієнтацій, принципів пізнання та діяльності.

Серед опублікованих джерел, використаних у дослідженні, слід відзначити окремі історико-публіцистичні розвідки М. Драгоманова, які становлять особливий інтерес з огляду на його релігійно-філософські шукання. Зокрема, вагома частина теоретичної спадщини Драгоманова була спрямована на осмислення релігії як феномену еволюційного поступу. З-поміж праць М. Драгоманова найбільш значущими для нашого дослідження є такі: “Пропаший

¹ Smith A. Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism. London: Routledge, 1998. 270 p.

² Greenfield L. Is Nation Unavoidable? Is Nation Unavoidable Today? // Nations and National Identity: The European Experience in Comparison. Zürich: Rügger, 1998. P. 37-53.

³ Brubaker R. The Manichean Myth: Rethinking Distinction between “Civic” and “Ethnic” Nationalism // Nations and National Identity: The European Experience in Comparison. Zürich: Rügger, 1999. P. 233-265.

час. Українці під Московським царством”¹, “Шевченко, українофіли і соціалізм”², “Про волю віри”³, “Рай і поступ”⁴, “Листи на Наддніпрянську Україну”⁵.

Поза сумнівами, видання двотомника “Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці” за редакцією Івана Романченка, Олексія Дея, Олексія (Олекси) Засенка у 1970 р. мало велику вагу у справі популяризації наукових та творчих надбань М. Драгоманова, інспіруючи молоде покоління дослідників до подальшого вивчення творчості інтелігента.

Привертає увагу сучасне видання “Драгоманов М. Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”)⁶, у якому представлені статті ученого, як відомі, так і мало знанні. Численні статейні дослідження дають уявлення про багатогранні наукові інтереси видатного вченого – історика, фольклориста, етнографа, літературознавця та публіциста.

Дослідник Віктор Андрющенко очолив авторський колектив, завдяки якому у 2006-2008 рр. побачили світ випуски: “М. Драгоманов “Вибрані праці”, де були надруковані дослідження М. Драгоманова з історії, педагогіки, публіцистики, політології, фольклористики та літературознавства⁷.

В процесі роботи було досліджено епістолярну спадщину українського інтелігента; поза сумнівами, листування є важливою категорією джерельного корпусу. Проте, враховуючи конспіративний характер своєї діяльності, М. Драгоманов свідомо не торкався багатьох контроверсійних питань та загалом уникав детального опису взаємин з Сергієм Подолинським, Михайлом Павликом, Іваном Франком, представниками російської еміграції в Женеві. В

¹ Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст. - біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ, 1991. С. 559–574.

² Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 7–133.

³ Драгоманов М. Про волю віри. Нью-Йорк: Накладом Мирослава Січинського, 1918. 30 с.

⁴ Драгоманов М. Рай і поступ. Київ: Друк. Барського, 1906. 73 с.

⁵ Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ: Криниця, 1917. 169 с.

⁶ Драгоманов М. П. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст. - біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991.

⁷ Драгоманов М. П. Вибрані праці: у 3 т. / під ред. В. П. Андрущенка та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007.

силу конспірації, детальний опис був неможливий, адже останній міг стати причиною поліцейського переслідування та навіть арешту.

Поза сумнівами, публікація листів Михайла Драгоманова до Юліана Бачинського¹ напередодні Української національної революції мала велике наукове значення. Особливий інтерес також становить листування інтелігента з Мелітоном Бучинським², галицьким адвокатом та фольклористом. Крім того, зважаючи на важливість даного сектору джерельної бази, вагомим є ґрунтовне видання “Листування І. Франка та М. Драгоманова”, що було опубліковано у 2006 році³.

Слід звернути увагу на мемуарну літературу як окремий пласт джерельної бази дослідження. Відзначимо, що в “Автобіографії”, написаній в роки еміграції, М. Драгоманов, не наводячи розлогих критичних зауважень щодо окремих подій у власному житті, все ж розповідає про зміст його полемічного протистояння з галицьким оточенням⁴. Безсумнівно, “Автобіографія” та “Австро-руські спомини”⁵ відтворюють як тодішню культурну атмосферу в Галичині (певна апатичність, провінційність та консерватизм, відсутність політичної агітації, схильність галицької інтелігенції до азартних ігор), так і ставлення інтелігента до тогочасної ситуації.

Примітно, що спомини інтелігентів (Володимира Антоновича⁶, Сергія Єфремова⁷, Олександра Лотоцького⁸, Олександра Кістяківського⁹ та інших) є значущими як цінне джерело відомостей не лише про знаменні події суспільно-політичного життя, свідками та активними діячами яких вони були, але й про

¹ Бачинський Ю. Моя переписка з М. П. Драгомановим. Львів, 1900. С. 72-74.

² Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським (1871–1877) / [Зладив М. Павлик] // Збірник філологічної секції НТШ. Львів, 1910. Т. XIII. 353 с.

³ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / під ред І. Вакарчука, Я. Ісаєвича та ін. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 560 с.

⁴ Драгоманов М. Автобіографія. Київ: Видавниче товариство «Криниця». 1917.

⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т.2. С. 151- 288.

⁶ Антонович І. Спомини про М. П. Драгоманова. Київ: Україна, 1926. Кн. 4. С. 120-134.

⁷ Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929 рр. Київ: Рада, 1997. 848 с.

⁸ Лотоцький, О. Сторінки минулого: у 2 т. Т. 1: Варшава. 1932. 286 с.; Т. 2: Варшава. 1933. 481 с.

⁹ Кістяківський О. Щоденник : 1874-1885 : у 2 т. Т.1. Київ: Наукова думка, 1994. 649 с., Т. 2. 1995. 583 с.

наукові зацікавлення й літературні студії інтелектуалів та взаємини останніх з Михайлом Драгомановим¹.

Напрочуд важливими є спогади Ольги Драгоманової-Косач (Олени Пчілки)², сестри інтелігента. У 1926 році О. Драгоманова-Косач подала свої спомини у часопис “Україна”, не зважаючи на те, що надзвичайно важко було “ворушити спогади минулого, – чи ясного, та вже не вертаного, чи смутного, – та живучого!...”³. Авторка надає чимало відомостей, пов’язаних з родоводом Драгоманових, домашнім вихованням та родинним побутом, піснями та казками, які наповняли дитинство та юність Драгоманова. Отож аналіз спогадів Олени Пчілки дозволяє осмислити індивідуальні риси митця на строкатому суспільному тлі. Водночас особливої уваги заслуговують спогади дружини та дочки Михайла Драгоманова – Людмили Драгоманової⁴ та Лідії Драгоманової-Шишманової⁵.

Зауважимо, що у 2012 р. було опубліковане фундаментальне видання “Михайло Драгоманов у спогадах”⁶, де вперше були зібрані й ретельно прокоментовані спогади сучасників (від родини до політичних опонентів) про інтелектуала. Аналіз широкого спектру джерельних матеріалів дозволив нам простежити модифікації у світоглядних орієнтаціях та поглядах М. П. Драгоманова, зокрема й стосовно ролі та значення релігії у суспільстві.

1.3. Характеристика методологічних засад

Поза сумнівами, релігійно-філософські та духовні шукання інтелектуала постають у фокусі сучасної інтелектуальної історії. Нині релевантним є

¹ Грушевський М. Спогини // Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. №12. 122 с.

² Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. 1926. Кн. 2–3. С. 38–64.

³ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 66.

⁴ Драгоманова Л. Неспокійне серце // Жовтень. 1964. № 5. С. 99-103.

⁵ Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. П. Драгоманова // Дзвін. 1991. № 10. С. 31-36.

⁶ Михайло Драгоманов у спогадах / під ред. І. Гриценка, В. Короткого. Київ: Либідь, 2012. 312 с.

звернення до так званої “інтелектуальної біографії”, адепти якої мають на меті розгляд наукової чи творчої діяльності крізь призму ментальних конструктів та особливостей світосприйняття.

Методологічна основа дослідження зумовлена сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання та ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті; системності, який вимагає виявлення всіх чинників та умов, що детермінували погляди М. Драгоманова; міждисциплінарності, котрий дозволяє дослідити іманентну складність світогляду особистості (зокрема, за рахунок аналізу “самонаративів”); гносеологічного оптимізму, який стверджує можливість “безмежного” пізнання світу людини; сцієнтизму, що фокусується на вищості наукового знання та вірі в “пізнаваність” світу/суспільства/людини). Дотримання зазначених принципів сприяє всебічності дослідження.

До методологічного інструментарію дослідження також належать такі стильові підходи: культурознавчий та наративний. Культурознавчий підхід, широко застосований в рамках дипломного проєкту, спрямований на осягнення існування певних стильових домінант в культурному просторі досліджуваної доби.

Наративний підхід почасти зводиться до аналізу текстів інтелектуалів. Примітно, що наративний підхід доцільно розглядати в контексті уявлень про те, що ідентичність особистості знаходиться в постійному стані “оновлення”. Важливу роль в імплементації даного підходу відіграє деталізований розгляд “самоописів” індивіда, які охоплюють “ситуативні, але значущі фрагменти актуального ‘Я’ ”¹.

Теорія інтелектуальної біографії має концептуальне значення для нашого дослідження. Так, застосована теоретико-методологічна конструкція робить наголос на динаміці “внутрішнього” інтелектуального становлення

¹ Цит. за: Мороз Р. Наративний підхід до дослідження ідентичності особистості // Наука і освіта, 2009. № 4. С. 30–33.

особистості¹, аби “схопити генезу та сутність інтелектуального досягнення суб’єкта”².

Грунтуючись на сучасних наукових дослідженнях, що присвячені методологічним проблемам історичного пізнання, стисло розглянемо зміст кожного із використаних наукових методів. Отож, у процесі роботи ми застосовували наступні загальнонаукові та спеціально-історичні методи: компаративний (зіставлення різних ідей); типологічний (визначення домінуючих типів інтелектуалів); критичний; проблемно-хронологічний (формування світогляду М. Драгоманова на різних етапах життя); персоналізації (надав змогу виявити роль М. Драгоманова в українському національному русі другої половини ХІХ ст.); дескриптивний; логічно-аналітичний (сприяв аналізу подій соціокультурного життя другої половини ХІХ ст.); метод узагальнення та систематизації.

Особливого значення для нашого дослідження набувають також методи біографічного аналізу та раціональної реконструкції. Використання методу біографічного аналізу надає змогу виявити динаміку змін у розвитку філософсько-релігійної системи М. Драгоманова³. Крім того, цей метод дозволяє розглянути життя та творчість окремої особистості на широкому історичному тлі.

Метод раціональної реконструкції є вагомим з огляду на важливість розуміння внутрішньої логіки досліджуваних текстів. Зважаючи на не лише часову, але й культурну дистанцію, осягнення змісту авторських концепцій є одним із першочергових завдань при дослідженні мовної поведінки М. Драгоманова.

Отже, використання окресленого інструментарію надало змогу сконцентрувати увагу на реалізації мети та завдань дипломної роботи.

¹ Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 480.

² Hannay A. Kierkegaard: A Biography. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. viii.

³ Руденко С. Метод біографічного аналізу в структурі теорії історико-філософського процесу // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Секція: Філософія. Політологія. 2009. Вип. 93. С. 174.

РОЗДІЛ 2

МИСЛИТЕЛЬ І ПРАВОСЛАВ'Я: ОЦІНКА М.ДРАГОМАНОВИМ ОФІЦІЙНОГО ПРАВОСЛАВ'Я, ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛІ В ЦЕРКОВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Релігійний світ українських інтелігентів Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст.

Насамперед варто надати визначення терміну “інтелігент”, яке ми нерідко застосовуємо в дипломній роботі. Інтелігенти – це представники своєрідного суспільного прошарку, базисним заняттям якого є розумова праця. Нині циркулює точка зору, що інтелігентами слід іменувати лише представників гуманітарних та окремих матеріально-виробничих спеціальностей. Ми, однак, не плануємо заглиблюватися у семантичну мозаїку даного терміну.

Релігійна ідентичність є інтегральною складовою світоглядної орієнтації особистості. Філософські та релігійні переконання, будучи неодмінним компонентом культурної традиції, відіграють важливу роль у процесах самоідентифікації індивіда чи групи індивідів. Напрочуд скомплікованими видаються інтенції осягнути релігійні та філософські погляди українських інтелігентських кіл. Як знаменно відзначав Кліффорд Гірц, культуру слід інтерпретувати як “зіткане людьми павутиння сенсів”¹.

Поза сумнівами, наддніпрянські діячі другої половини ХІХ ст. перебували під впливом багатоманітних віянь тогочасної європейської світоглядно-філософської та релігійної думки. Безперечно, філософські,

¹Гірц К. “Насичений опис”: у пошуках інтерпретативної теорії культури // Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе. Київ: Дух і Літера, 2001. С. 11.

релігійні уявлення кожної особистості відрізняються іманентною специфікою. Не маючи жодного наміру схематизувати палітри світобачення до низки струнких конструкцій, відзначимо, що саме розмаїття світоглядних картин засвідчує потужну здатність українських інтелігентів-гуманітаріїв адсорбувати культурні взірці.

Безперечно, синкретизм в світоглядно-філософському вимірі позначився на методах і засобах, якими послуговувалися інтелігенти для того, аби “відстоювати свої переконання, незважаючи на пересуди, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих пересудів”¹. Прикметно, що конструювання “національних вартостей” (прагнення до фундації україномовної шкільної та видавничої систем) було певним чином інспіроване романтичними устремліннями тодішніх інтелектуалів. Проте слід бути обережними з подібними схематизаціями: філософські та ідейні течії – це не позачасові константні субстанції; отож, вплив пізньопросвітницьких чи романтичних ідей на “свідоме українство” другої половини ХІХ не слід абсолютизувати, адже домінуючими були насамперед реалістичні, зокрема позитивістські тенденції.

Філософська думка інтелектуалів мала тенденцію рухатись від ідей пізньопросвітницького та романтичного світобачення до реалістичної моделі світорозуміння. Синтез просвітницького прагматизму та романтизму характерний насамперед для репрезентантів “старої традиції” свідомого українства – Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова; для наступної генерації, Володимира Антоновича, Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, визначальними були реалістичні концепти світобачення.

Філософія позитивізму кидала виклик традиційній моделі світорозуміння, заснованій на християнських культурних взірцях та нормах. Польський літературознавець та етнограф Генрик Бігеляйзен у “Спогадах про

¹ Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ:Либідь, 1995. С. 144.

Івана Франка” таким чином охарактеризував ставлення діячів-позитивістів до релігії та Церкви: “...позитивісти...відкидали проблему душі, існування Бога й метафізичні квестії”¹.

Варто виокремити ключові фактори формування світоглядно-філософських та релігійних поглядів інтелектуалів, а саме: сімейне виховання, подорожі, літературні практики, і т. д. Знаменно, що в своїх споминах Олександр Кониський зазначає про вплив діда, священника Корнія Малинки (“сей старий козак в рясі...”), на фундацію його моделі світобачення². Імовірно, дід Корній дійсно справив певний вплив на особистість інтелектуала, хоча про Корнія Малинку ми маємо надто мало свідчень.

Доволі показовим був вплив родинного оточення на Володимира Антоновича, зачинателя київської історичної школи. Історик відзначав, що був вдячний матері Моніці, яка мала особливий пієтет до “шляхетськості”, за те, що “придбала” йому “ідейного й розвиненого батька”. Важливо зауважити, що саме під впливом Яноша Джидає, вихователя й біологічного батька, Антонович ознайомився з ідейною платформою Просвітництва (від Руссо до Вольтера), яка мала вагоме значення для кристалізації світоглядних переконань історика.

Письменник та публіцист Олександр Лотоцький неодноразово писав про “родинне суто українське оточення”, завдяки якому “на поріг вищої школи” діяч вступив “вже національно свідомим”³. Акцентуючи увагу на духовних та інтелектуальних витоках Михайла Грушевського, слід відзначити вплив його батька – Сергія Федоровича – педагога, прихильника лібералізму та автора одного з найкращих підручників з церковнослов’янської мови.

Слід також звернути увагу на подорожі українських інтелігентів другої половини ХІХ ст. Серед тогочасних інтелектуальних контактів привертають

¹ Бігеляйзен Г. Спогади про Івана Франка / Вид 2-ге, доп., перероб.; [упор. М. Гнатюк]. Львів: Каменяр, 2011. С. 337–338.

² Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніки його життя. Київ: Дніпро, 1991. С. 109.

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава. 1932. С. 60.

увагу кілька промовистих моментів. Наприклад, перебуваючи у Парижі взимку 1878-1879 р., Пантелеймон Куліш відвідував кафедральні виступи французького біблійного історика Ернеста Ренана¹, студіювання розвідок якого, ймовірно, вплинуло на Кулішеве розуміння релігії, її історичної ролі та значення (“Історія походження християнства”, “Життя Ісуса”, “Євангеліє та друге християнське покоління”, “Історія народу Ізраїлю”). За визначенням фізика та електротехніка Івана Пулюя, під час відвідин Праги, Відня та інших європейських міст Куліш “в бібліотеках стежив за всесвітньою наукою і філософією”². Отож П. Куліш, відвідуючи європейські культурні та наукові центри, активно всотував західні ідейні спрямування та тенденції, що позначилося на палітрі його філософічних та релігійних поглядів.

Для кристалізації ідей В. Антоновича, якого О. Лотоцький вважав одним з “найбільших людей української справи”³, вагомий вплив мали налагоджені контакти з південнослов’янськими товариствами. Так, перебуваючи в столиці Австро-Угорщині, Відні, Антонович активно відвідував засідання сербського товариства “Зоря”, характеризуючи його представників як людей “симпатичних”. Вихованка інтелігента, Софія Єгунова-Щербина, в споминах писала про “вільну федерацію слов’янських народів” (“кто во фраке и цилиндре, кто в свитке и смушковой шапке”), що була ідеальною суспільно-політичною моделлю в уявленні історика В. Антоновича⁴.

Вагомий вплив на фундацію світоглядних систем інтелектуалів, поза сумнівами, мали й подорожі українськими землями. Знаменно, що О. Лотоцький, відвідуючи в молоді роки подільські містечка і села, “використовував всі подорожі для розмов з священниками, учителями, дяками

¹ Нахлік Є. Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006-2007. С. 489.

² Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок / За заг. ред. проф. В. Шендеровського. Київ: Рада, 1997. С. 133.

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава. 1933. С. 168.

⁴ Єгунова-Щербина С. Пам’яті В. Б. Антоновича // Україна. 1928. № 5. С. 97.

на теми українські”¹; слід акцентувати, що інтелігент не лише аналізував місцеві книжкові колекції, але й повсякчас збирав етнографічний матеріал, зокрема кількасот пісень.

Природно, що читацькі практики мали помітний та нерідко вирішальний вплив на формування світоглядних позицій/орієнтацій українських інтелігентів. Значний вплив на кристалізацію філософських переконань П. Куліша мала лектура біблійного історика Ернеста Ренана, філософа Бенедикта Спінози, природознавця Олександра фон Гумбольдта, філолога Макса Мюллера. Зазначимо, що П. Куліш у листі до Г. фон Рентель навів рецензію на комплексну розвідку німецького природодослідника Гумбольдта: “...возьмите ‘Космос’ Гумбольдта и читайте как книгу религиозного содержания. Она Вас лучше пастора успокоит...”². Філософічним сенсом “Космосу” є твердження про всеєдність світу, в якому на глибинному рівні всі компоненти взаємопов’язані у безперервному русі. Прикметно, що позитивіст і скептик Володимир Антонович вважав теоретичну модель всеєдності метафізичних сил неефективною.

Цікаво, що саме з студіюванням праць філософа та науковця Бенедикта Спінози Олексій Ясь схильний пов’язувати пантеїстичні мотиви в творчості П. Куліша, зокрема у поемі “Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького”, де Дух Божий спорадично виступає у вигляді природного єства³. Доцільно звернути увагу й на специфічні польськофільські тенденції (особливо протягом варшавського періоду), які потужно адсорбував П. Куліш та під впливом яких його симпатія до козацького минулого була кардинально трансформована. Історик зізнавався: “Все вироблене польською

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава. 1932. С. 127.

² Цит. за: Нахлік Є. Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006-2007. С. 488.

³ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) / за ред. В. А. Смолія. Київ, 2014. Ч. 1. С. 269–289.

інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм надбанням за посередництвом Михайла Грабовського...”¹.

Під впливом лектури британського соціолога та філософа Герберта Спенсера історик В. Антонович, який, на переконання Дмитра Дорошенка, “керував фактично цілим українським рухом”², дійшов висновку про закономірність таких теоретичних конструктів, як “еволюційний прогресизм/прогресивізм” та “історичний органіцизм” (уподібнення людського суспільства до живого організму/тіла). Роздуми над прогресивістськими ідеями спричинилися до кристалізації культурницького ухилу В. Антоновича. Історик-гуманітарій наголошував, що будь-яке порушення еволюційного розвитку та цивілізаційного розвою може призвести “небажаних революцій” (за Крупницьким, “[В. Антонович] це не тип революціонера, а радше вже культурника-поступовця...”³).

На нашу думку, читання західноєвропейської біблійної та критичної теологічної літератури, ймовірно, мало вплинути на формування релігійного світогляду Михайла Драгоманова. Історик та політолог Іван Лисяк-Рудницький у науковій праці “Драгоманов як політичний теоретик” зазначав, що Драгоманов “намагався поширити серед українців дослідження історії релігії та біблійної критики”⁴.

М. Драгоманов порекомендував громадському та культурному діячу Івану Франку широковідому працю німецького біблійного історика, одного з зачинателів документарної гіпотези походження П’ятикнижжя Едуарда Вільгельма Рейса, “Біблія, новий переклад з коментарями” (Париж, 1874–

¹ Кулиш П. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. Санкт-Петербург, 1879. С. 90.

² Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. Вінніпег, 1949. С. 98.

³ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен: Український Вільний університет, 1959. С.91.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; Упор. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т 1. С. 308.

1878). М. Драгоманов високо оцінив коментарі до кожної книги¹ та з ентузіазмом зазначав, що якби переклад Рейса дозволили поміж семінаристів, то це б могло спричинити “цілу революцію”².

Крім того, М. Драгоманов ознайомив І. Франка з науковими ідеями французького протестантського богослова, представника ліберального протестантського напрямку в дослідженні історії християнства Моріса Верна. Драгоманов надіслав Франку статтю Верна “Суміші релігійної критики” (Париж, 1880)³. Зауважимо, що М. Верн послуговувався раціоналістичним підходом до вивчення історії релігії і був противником включення теологічних взірців та схем в історичний наратив⁴. У Франції ліберальні протестанти інструменталізували праці Верна для боротьби проти католицьких богословів та ідеологів, таких як Жак-Бенінь Боссе⁵. Ймовірно, на думку М. Драгоманова, праці Верна могли бути використані й для боротьби з галицьким клерикалізмом. Після дослідження творів, які читав та рекомендував для читання М. Драгоманов, можна виділити такі прикметні риси цієї лектури: раціоналізм, позитивізм, прагматизм, сповідання протестантизму, антикатолицьке спрямування.

Можна припустити, що студіювання творів Тараса Шевченка мало відчутний вплив на кристалізацію ідейних переконань Олександра Кониського, Олександра Лотоцького, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського та ін. Прикметно, що репрезентант молодшої генерації патріотично настроєної інтелігенції О. Лотоцький зауважував, що “Кобзар” Шевченка “зробив на мене враження найсильніше за все, що я взагалі коли читав”⁶.

¹ Драгоманов М. Лист до Івана Франка. 27 грудня 1882 // Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (1881–1886). Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. С. 17.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Strenski I. *Theology and the first theory of sacrifice*. Leiden: E. J. Brill, 2003. P. 10-13.

⁵ Strenski I. *Theology and the first theory of sacrifice*. Leiden: E. J. Brill, 2003. P. 15.

⁶ Лотоцький, О. *Сторінки минулого*. Ч. 1. Варшава. 1932. С.20.

Зауважимо, що в передмові та коментарях до поеми Тараса Шевченка “Марія” М. Драгоманов звертав увагу на численні розбіжності в текстах євангелістів (Матвія, Марка, Луки, Івана). Отож М. Драгоманов, викликаючи сумнів щодо богонатхненності Біблії, спонукав критично поглянути на Святе Письмо¹. Цікаво, що Іван Франко так зреагував на популярність передмови М. Драгоманова: “Взагалі скажу, що на людей простих враження більше робить Ваша передмова до ‘Марії’ і примітка, ніж сама поема”².

Отже, українські інтелектуали встановлювали прямі контакти з західноєвропейськими діячами та активно подорожували європейськими країнами, відвідуючи культурні та освітні центри Європи й повсякчас адсорбуючі нові світоглядні орієнтири та норми. Також українські інтелігенти, читаючи твори іноземних та українських авторів, не лише знайомилися з поглядами та переконаннями провідних діячів тогочасної культурної та наукової сфер, але й нерідко трансформували власні судження на інакший манір.

Інтегральною рисою світогляду репрезентантів “старої традиції” патріотично налаштованої інтелігенції, а саме М. Костомарова і П. Куліша, був постійний конфлікт між архаїчним та модерним. В даному контексті прикметними є роздуми “хуторного філософа” П. Куліша: “Людський рід, серед своєї темноти і помилок, безустанно чинить божественне діло правди і життя”³.

Прикметним є звернення П. Куліша до т. зв. “внутрішньої” релігійності. В контексті віянь релігійного універсалізму 1880-1890-х рр. П. Куліш, студіюючи праці західноєвропейських позитивістів, зокрема фундатора історичного релігієзнавства Мюллера, по-особливому розумів конструкт

¹ Грицак Я. Поширення поеми «Марія» в Галичині // Радянське літературознавство. 1986. № 3. С. 52.

² Франко І. Лист до Михайла Драгоманова. 4 грудня 1883 // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48: Листи (1874–1885). С. 388.

³ Куліш П. Гадки при святкованню восьми роковин Шевченкової смерті. Правда. 1869. № 11. С. 101-102.

“природної” релігії. Очевидно, для П. Куліша, “ентузіаста біблейського слова”¹, формула “природної” релігії була оптимальною моделлю в рамках полірелігійності. Під час роботи над перекладом Святого Письма П. Куліш у листі до Драгоманова зізнавався: “Божої правди жадаю, ... не зважаючи ні на які церкви й церковні секти”².

Як відомо, сутність наукового знання полягає в запереченні абсолютної впевненості як категорії та орієнтуванні на конкретний емпіричний матеріал. Очевидно, “божественне” та “богонатхненне” не може бути перевірене за допомогою методичних прийомів секулярної науки. Отож віра в “божественну сутність” чого-небудь чи “божественне одкровення” є (принаймні має бути) результатом свідомого вибору особистості.

Характерно, що діаметрально протилежними є погляди П. Куліша: “...правдива наука і правдива релігія (як мовив Гекслі) – се такі близнята, що їх не можна розлучити, а то помруть обоє”³. Суголосними є сентенції викладача логіки, психології та законознавства, протоієрея Університетської церкви св. Антонія Харківського імператорського університету Василя Добротворського про те, що “наука без віри ще не наука”⁴, бо без віри наукове знання не має Божого заступництва, що є гарантією його істинності. Ці міркування інтелектуалів йдуть у фарватері тогочасних ідеалів доцільності пізнання “метафізичного” розумом та взаємозалежності світської/профанної/секулярної та релігійної складових.

Загалом, серед релігійно-філософських шукань Куліша вартим уваги є інтерес культурного діяча до постаті Ісуса Христа, “учителя благого”, якого “знають усі більш, ніж якого іншого; а їх було багато на світі”⁵. Ми

¹ Куліш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. Санкт-Петербург, 1879. С. 87, 88.

² Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства, 1937. С. 11.

³ Павлик М. Куліш та Крашевський: Причинок до історії русько-польських відносин // Народ. 1892. №20–21. С. 223.

⁴ Добротворский В. И. Несколько слов о связи между верой и наукой // Духовный вестник. 1863. № 5. С. 44.

⁵ Прач Опанас [П. Куліш]. Виховання дітей за підмогою школи // Правда. 1869. № 23. С. 199.

солідаризуємося з тезою дослідника Євгена Кирилюка про те, що синкретична натурфілософія інтелігента нерозривно поєднана з християнським евангелізмом¹.

Розмаїті мотиви та смисли Кулішевої натурфілософії мали значний вплив на фундацію поглядів історика Миколи Костомарова. М. Костомаров відзначав у власній дисертаційній роботі, що “у природі міститься для людини значення стосовно його власного єства...”². Отож для М. Костомарова характерним є синкретизм романтичної та християнської ідей, що певним чином співіснують з його скептичним ставленням до світу³. Історик був переконаний, що християнська релігія “об’єднує союзом єдності народи...”⁴. Доцільно наголосити, що подібні погляди про об’єднувальну функцію окремих транснаціональних релігій мав позитивіст М. Драгоманов.

Можемо припустити, що міркування М. Костомарова про “народний дух” та домінантне висвітлення масового героя свідчать про вплив народного демократизму на погляди історика. Ми переконані, що спектр філософських та релігійних переконань М. Костомарова є доволі еkleктичним, про що відзначив його сучасник та близький друг Федір Неслуховський у споминах: “В один і той же час, він був раціоналістом, скептиком і містиком...”⁵.

У порівнянні з романтиками, позитивісти доволі практично ставилися до релігії та церковних інституцій. Історики-позитивісти інструменталізували власні інтерпретації минулого для легітимізації “прохолодного” ставлення до релігії та церкви. Так, В. Антонович, оцінюючи значення та роль Берестейської унії 1596 р., зазначав про індиферентне ставлення суспільства

¹ Кирилюк Є. П. Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // Українська література. 1944. №9/10. С. 153.

² Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. [Електронний ресурс]. Харьков: Унив. тип., 1843. С. 25. Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm><http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm>

³ Ясь О. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова // Україна модерна. 2006. Ч. 10. С. 37–57.

⁴ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. [Електронний ресурс]. Харьков, 1843. С. 25. Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm><http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm>

⁵ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. 1890. Т. 40. №4. С.148.

до питань церковної проблематики: “...народ не спиняється над міркуваннями про богословські питання...”¹.

Видається, що саме покоління інтелігентів-позитивістів, які пропагували реалістичне бачення світу та раціоналізм в науці, було одним з перших поколінь українців, серед якого розповсюдилися ідеї атеїзму (світогляду, який характеризується запереченням існування Бога/богів).

Історик-позитивіст М. Драгоманов, розповідаючи про свій переїзд до Києва, зізнавався: “...ми, студенти-‘руські’, або ‘православні’ всі були горячі демократи, а в релігії – атеїсти...”². Зауважимо, що М. Драгоманов переїхав до Києва на навчання восени 1859 року. Примітно, що критика традиційної моделі християнського світогляду була почасти інспірована практичним інтересом – Драгоманов був зацікавлений у вепонізації критичної богословської літератури заради звільнення інтелігенції та інших прошарків суспільства від ідеологічного контролю з боку різних центрів (Москви, Відня, Риму)³.

Незважаючи на зростання соціалістичної атеїстичної пропаганди, спрямованої як проти недоліків кліру, так і проти віри в Бога, все ж суспільним трендом в Російській та Австро-Угорській імперіях протягом другої половини XIX ст. залишалася реформа релігійної системи⁴. Знаменно, що католицький діяч Т. Жулінський виступав проти поширення серед галицької інтелігенції соціалістичних ідей, що декларувалися у численних брошурних виданнях ввезених зі Франції, Англії, Німеччини⁵. Соціалістичні ідеї, на його думку, є антирелігійними⁶. З цих же позицій науковець різко критикував “Przegląd

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент.: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. Київ: Дніпро, 1991. С. 67.

² Драгоманов М. Автобіографическая заметка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 43.

³ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 183.

⁴ Ігнатюша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. С. 59–60.

⁵ Żyliński T. Nasi uczeni. Lwów: druk. J. Dobrański i K. Groman, 1874. S. 26–27.

⁶ Там же.

Tygodniowy” та інші польські позитивістські часописи за популяризацію соціалістичних ідей¹. Про розвій секуляризаційних тенденцій серед соціалістів промовисто свідчить знаменитий виклик М. Грушевського “Обійдемося без попів!”, яким репрезентант нової генерації свідомого українства, голова Центральної Ради в роки Української Національної революції відповів на прохання відкрити Секретаріат церковних справ².

Незважаючи на успіх та стрімке поширення соціалістичних ідей, все ж інтелектуали-соціалісти подекуди зазнавали не лише психологічного тиску, але й навіть переслідувань. Близький приятель Івана Франка Андрій Чайковський, розповідаючи про випадок, коли до нього потрапив список членів “Просвіти” з перекресленим навхрест іменем І. Франка та допискою “виключений”, зізнався: “Якби я до тої компанії потрапив, то можу втратити офіцерський ступінь”³. Важливо, що причиною виключення І. Франка з “Просвіти” була пропаганда ним радикальних атеїстичних ідей.

Позитивісти, як і французькі просвітителі, визнавали необхідність релігії і церкви, як, насамперед, морального фундаменту суспільства. М. Грушевський, суто з просвітницьких позицій, характеризував наслідки прийняття християнського віровчення в Київській Русі: “обмеження свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних”; “усунення острійших форм лихви”; “боротьба з пережитками поганства”⁴. Окрім того, “проповідь гуманності і любови мусіла впливати також і на родинні відносини”⁵.

Погляди М. Грушевського на церковні інституції зазнавали певних модифікацій, що пов’язано, ймовірно, з активним студіюванням соціологічних розвідок Еміля Дюркгейма. Однак М. Грушевський, який

¹ Там же.

² Цит. за: Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. С. 43 – 44.

³ Чайковський А. Мої спогади про Івана Франка. / Вид 2-ге, доп., перероб.; [упор. М. Гнатюк]. Львів: Каменяр, 2011. С. 153.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3. С. 405.

⁵ Там же.

“плавав у книжному морю і впивався ним”¹, протягом життя зберігав своєрідний пієтет до релігії. В спогадах історик неодноразово зазначав про нервові зриви, які пояснював “підступами нечистого”, а також відзначав, що: “...виростав в великій побожності..., не за страх, а за совість, навіть загострював їх для себе, відмовляючи собі навіть деяких таких страв, які давалися нам в пості...²”. Примітно, що, розповідаючи про черницю Ірину, знайому родини в Ставрополі, історик відзначив, що він “...в тім часі був ще свобідним від пізнішої екзальтованої релігійності чи обрядованості...³”.

М. Грушевський повсякчас звертав увагу на непривабливість тогочасних церковних відправ, підкреслюючи власну незацікавленість: “Церковщина інтересувала мене не більше, ніж всяке інше знання...⁴”. В цьому аспекті цікавими є судження П. Куліша, репрезентанта старої традиції українства, про “несприйняття” стану не лише тодішньої Православної церкви, але й релігійності загалом: “люди не мають Бога в серці, а правди - у душі”⁵; “все опакощено людською ледар’ю, і сама наука Христова сміттям закидана”⁶. Іншими словами, симфонія Православної церкви (“міністерства духовних справ”) і державного апарату в Російській імперії спричинилася до відчуження вищого духовенства від решти суспільства й утвердження негативного ставлення до священства.

Ці міркування інтелігентів-гуманітаріїв є певною мірою свідченням акумуляції кризових явищ в російському православ’ї другої половини XIX ст., які М. Грушевський пов’язував зокрема з процесами бюрократизації Церкви⁷.

¹ Грушевський М. Як я був колись белетристом // Український історик. 1980. № 1–4. С. 89.

² Грушевський М. Спомини // Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. №9. С. 132.

³ Грушевський М. Спомини // Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. №9. С. 129.

⁴ Грушевський М. Спомини // Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. №12. С. 122.

⁵ Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк – Торонто: Українська Вільна академія наук, 1984. С. 64.

⁶ Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. Київ: Слово, 1927. С. 65.

⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні / Ред. Вовк П. Київ: Освіта, 1992. С. 88.

Зауважимо, що Православна церква не мала об'єктивних можливостей виконувати роль “будителя” національної самосвідомості наддніпрянської інтелігенції. М. Грушевський, надаючи Православній церкві категоричну характеристику, наголошував на негативній ролі церкви в розмаїтих процесах націєтворення на території Російської імперії. У праці “З історії релігійної думки на Україні” історик наводить такі аргументи для обґрунтування власної думки: 1) бюрократизація церкви; 2) відрив духівництва (особливо вищого) від інтересів народу, залучення священства до імперської політики; 3) русифікація священства, впровадження богослужіння російською мовою¹.

Ми солідаризуємось з думкою Івана Власовського, який зауважив, що русифікація українського духовенства не обмежувалася питанням мови богослужіння, бо цей процес містив і політичні елементи. На думку І. Власовського, русифікація священства відображала в собі ідеологічний конструкт імперського патріотизму в трактуванні Сергія Уварова, а саме – православ'я, самодержавство, народність. Варто нагадати, що народність малася на увазі російська². Водночас І. Власовський не так категорично оцінює українське православне духовенство, як М. Грушевський, і припускає, що русифікація не завжди набирала великих обертів, адже близькість нижчого духівництва до селянського середовища частково перешкоджала реалізації імперської політики³. Проте, як зазначає історик Олександр Ігнатуша, прямо залучитися до процесів націєтворення православні священники не могли, бо в Російській імперії вони мали статус державних службовців⁴.

Не позитивіст, людина цілком релігійна, приват-доцент Київської духовної академії Володимир Завітневич після підписання Миколою II

¹Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Ред. Вовк П. Київ: Освіта, 1992. С. 117–118.

²Власовський І. Нарис історії української православної церкви: в 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т.3: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. С. 255–256.

³Власовський І. Нарис історії української православної церкви: 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т.3: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. С. 286–287.

⁴Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. С. 62.

маніфесту 17 жовтня 1905 р. цілком рішуче виступив за проведення реформи Церкви. Свою позицію В. Завітневич обґрунтовував негативним впливом новітніх раціоналістичних ідей: "...негативна робота раціоналізму, внутрішні недуги самої церкви, як спільної установи, все це до крайнощі послабило сили останньої ... Церква, також як і держава, потребує реформ"¹.

Пізньюпросвітницькі ідеалістичні орієнтири, романтичні віяння, реалістичні тенденції та позитивістський стиль співіснували в світогляді українських інтелігентів др. пол. XIX ст. Еклектичний синкретизм в світоглядному, філософському й релігійному вимірі завдячує багатьом факторам: родинне виховання, подорожі та налагодження контактів з європейськими культурними, науковими та педагогічними діячами, студіювання розвідок репрезентантів різноманітних культурних традицій. Варто звернути увагу на динаміку змін, яка була інспірована власним філософствуванням над еклезіологічною, сотеріологічною проблематикою, а також студіюванням біблієзнавчих праць західноєвропейських істориків релігійної думки (Ернеста Ренана, Макса Мюллера та ін.). Поєднання цих чинників власне й детермінує "еклектику" світоглядних картин українських інтелігентів другої половини XIX ст.

2.2. М. Драгоманов та православ'я

Протягом "довгого XIX ст." зародились розмаїті альтернативні світогляди, які кидали виклик традиційній європейській релігійній картині світу. Серед них поважне місце посідає соціалізм, який запропонував кардинально іншу модель світорозуміння. Отож світоглядна атмосфера другої половини XIX ст. у Російській імперії характеризувалась пануванням

¹ Завітневич В. Манифест 17 жовтня в историческом освещении. Київ: тип. П. Барского, 1906. С. 2.

соціалістичних ідей. Інтелектуали-соціалісти, як правило, були носіями певної поміркованості не лише в оцінці церковних організацій, але й релігійних систем загалом, вбачаючи практичну користь від релігійності (покращення моральних стандартів, соціальних норм).

Незважаючи на окремі спроби проаналізувати ставлення історика-позитивіста Михайла Драгоманова до проблем релігії та Церкви¹, ці питання все ще залишаються доволі дискусійними та такими, що потребують глибокого аналізу. Очевидно те, що релігія, релігійні ідентичності та віра (як ментальний стан) ніколи не були на маргінесі інтересів мислителя. Навпаки, на думку М. Драгоманова, аналітичне осмислення ідей та мети багатоманітних релігійних систем – зокрема, критика застарілих християнських уявлень та звичаїв – було важливим завданням кожного свідомого громадського діяча.

Загальна позиція Драгоманова щодо релігії впливає із основ його політичної концепції і може бути умовно розчленована на окремі складові: питання релігії як такої та її взаємодія з державною машиною; ставлення до різних конфесій; Драгоманівське бачення значення реформаційних трансформацій у загальноісторичному процесі; свобода світогляду і віросповідання як запорука історичного прогресу.

Зазначимо, що одну із вирішальних ролей у вихованні і становленні Михайла Драгоманова як особистості відіграв його батько, Петро Драгоманов, прихильник ліберально-демократичних ідей. Завдяки впливу родини та вихованню в гімназії М. Драгоманов зміг уникнути “зачарування нігілізмом та реалізмом”², хоча і сформував світогляд, близький до ідей Просвітництва з

¹Колодний А., Філіпович Л. Проблеми національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. Київ, 1993. С. 88-93; Депенчук Л. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. Київ: Український центр духовної культури, 1999. С. 92-100, 149-156.

² Драгоманов М. Автобіографічна замітка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 40.

їхнім відвертим антиклерикалізмом (“ми, студенти... були... атеїсти”)¹. Олена Пчілка, сестра М. Драгоманова, характеризувала родинну атмосферу таким чином: “Не пам’ятаю я такого, щоб наші старі картали когось із дітей за ‘вільнодумство’...”².

Отож М. Драгоманов, сповідуючи ліберальні ідеї і будучи адептом соціалістичного вчення, мав складну світоглядно-філософську палітру та вирізнявся тим, що, за його ж словами, спромігся поєднати в єдине ціле реалізм та гуманізм, тобто позитивістську тенденцію із традиційною класичною освітою³. Мислитель, разом з тим, зауважував: “Я усього менше фаталіст, проповідник того, щоб механічній силі кланятись”⁴.

Примітно, що університетське відрядження на початку 70-х років XIX ст. мало значний вплив на фундацію не тільки соціально-політичних, але й філософських поглядів М. Драгоманова: саме в Гейдельберзі, в землі Баден-Вюртемберг, Драгоманов, фахівець з історії Давнього Риму, проаналізував основні концепти панславізму, зіставляючи його з пангерманізмом, здійснив низку організаційних заходів (знайомства з галицькою студентською “Січчю” у Відні, дискусії з репрезентантами вчення Петра Лаврова і Михайла Бакуніна у Цюріху, налагодження контактів з російськими емігрантськими нігілістичними гуртками).

Активна участь інтелігента-гуманітарія в європейському академічному та громадсько-культурному житті сприяла утвердженню “європейськості” у його світоглядних переконаннях. На думку дослідників Валерія Смолія та Олексія Яся, “європеїзм/космополітизм був культурною підосновою політичної та історичної концептуалізації М. Драгоманова”⁵.

¹ Драгоманов М. Автобіографічна замітка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 43.

² Олена Пчілка. Твори. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. С. 426.

³ Драгоманов М. Автобіографічна замітка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні твори: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 40.

⁴ Лобода М. “Я менше всього фаталіст”. Драгоманов і релігія // Людина і світ. 1998. №5 - 6. С. 56.

⁵ Драгоманов М. Науковий метод в етнографії // Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX-XX століть / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей,

Протягом своїх творчих пошуків історик М. Драгоманов прагнув осмислити значення та роль релігії як феномену людського прогресу, що “полегшує єдність державну, посилює зв’язок між членами держави”¹. Релігія, на думку М. Драгоманова, це перша “думка громадська, яка впорядкувалась”. “Громадський чоловік, коли почне роздумуватись про добро й зло, яке є в громаді, то перш усього наткнеться на віру й церкву”² - саме таку тезу висунув Драгоманов у славнозвісній статті “Шевченко, українофіли й соціалізм”.

У іншій знайій праці “Чудацькі думки про українську національну справу” історик наводить цікаву думку про те, що релігії зазвичай зароджуються внаслідок пошуку людьми “пояснення причин життєвих явищ, перед якими вони були безсилі”³. Іншими словами, інтелектуал вважав, що релігія була першим самостійним видом колективної свідомості. Цікаво, що погляди Драгоманова на релігію та церковні організації почасти кореспондуються з сьогочасними секулярними тенденціями і постмодерним думанням про релігію як “продукт розвитку”.

У статті “Віра і громадські справи” історик-позитивіст розмірковує про характер тогочасної секуляризації та її взаємозв’язку з розвитком науки та культури: “Противники всяких поступових домагань виступають ... з тим, що поступ віднімає у народа віру в Бога...”⁴. Примітно, що інтелектуал, усвідомлюючи відмінність різних “думок про віру” і ставлячи поряд з християнством не лише інші релігії, “котрі зовсім інакше думають про світ та Бога, про душу і тіло, про церковні справи”, але й агностиків та атеїстів, що

укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 154.

¹ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 1. С. 51.

² Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 358.

³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 345.

⁴ Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В.Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 196.

“до всього силуються доходити вільним розумом та пробою”, не наважувався стверджувати, чи є релігія однозначно хибним конструктом¹.

У вищезгаданій праці “Чудацькі думки про українську національну справу” вчений зазначав: “... теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознак національних...”². Тобто, говорячи про “національне” як результат/продукт певних природних та історичних обставин життя народу³, інтелігент не розглядав релігію як його неодмінну ознаку (але ж при цьому Драгоманов не заперечував існування національних та транснаціональних релігій).

М. Драгоманов наголошував, що фізичні та психічні ознаки, притаманні націям, ще не до кінця сформульовані академічним товариством. Незважаючи на це, все ж до ознак нації Драгоманов відносив “почасти лице і тіло”, звичаї, одяг, “струменти”, себто знаряддя праці і т. д. Проте найважливішою, на думку М. Драгоманова, є саме мова, яку він розумів як спосіб морального зв'язку між людьми. Відзначимо, що у статейному дослідженні “Чи можна одне віросповідання покласти в основу племінного розмежування слов'ян Західної Росії” член Російського географічного товариства П. Бобровський висунув тезу про те, що мовний критерій є точнішим у процесах етнічної ідентифікації, ніж певні фізичні та психічні ознаки. Судження П. Бобровського щодо цього були загалом суголосними поглядам соціаліста М. Драгоманова⁴.

Отже, М. Драгоманов та інші представники соціалістичного спрямування не розглядали релігію як обов'язкову компоненту національного характеру

¹ Волковський В. П. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 290–292.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 345.

³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. С.339.

⁴ Верменич Я. В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2016. С. 89.

українців¹. Григорій Хомишин, богослов та єпископ Станіславської єпархії, суворо критикував український національний проєкт через те, що той не кристалізувався на фундаменті католицизму; власне це, на переконання Г. Хомишина, спричинилося до того, що корені українського націоналізму були “звихнені і затроєні”². Крім того, Станіславський єпископ відзначав: головні зачинателі української націоналізму (Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов та Іван Франко) були “безбожниками і антиклерикалами”, що в свою чергу позначилося й на національному проєкті українців³.

Деякі українські інтелігенти ХІХ ст., незалежно від власних релігійних поглядів, вбачали в православній вірі негативний чинник в процесах фундації національної самосвідомості українців⁴. Примітно, що такі судження мають свою раціональну основу, адже якщо український національний проєкт ґрунтувався би на релігійній ідентичності, то це створило б нові проблеми. Основною проблемою була б загроза бути інкорпорованим в російський імперський проєкт (історик Алексей Міллер іменує цей проєкт “загальноросійським”⁵). Щоправда, опісля польського антиімперського повстання 1863–1864 рр. та гіпертрофованого просування російського проєкту, з’явилася малочисельна група православних священників, які зробили вибір на користь українського національного проєкту⁶. Однак ця частина українського православного священства так і залишилась малочисельною; отож православ’я можна скоріше вважати “козирем” в руках адептів російського проєкту.

¹ Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. С. 369.

² Хомишин Г. Українська проблема: для духовної та світської інтелігенції українського народу. Станіслав: Друк Льва Данкевича, 1932. С. 14.

³ Хомишин Г. Українська проблема: для духовної та світської інтелігенції українського народу. Станіслав: Друк Льва Данкевича, 1932. С. 14-15.

⁴ Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. С. 371.

⁵ Міллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя, 2000. С. 231-239.

⁶ Вульпіус Р. Релігія та нація: унійна церква, православ’я та «держава- протектор Росія» // Україна. Процеси націєтворення. Київ: К. І.С., 2011. С. 101.

Суть наступної проблеми полягає в тому, що український національний проєкт мав би відмовитися як від галицьких та закарпатських українців, що були переважно греко-католицького віросповідання, так і від іншokonфесійних. Своєрідною утопією були відчайдушні зусилля окремих інтелігентів розглядати Греко-Католицьку Церкву як “національну”, адже стрижневим міфом української національної ідеї був міф про боротьбу козацтва за право сповідувати “батьківську” православну віру¹. М. Драгоманов, історик та громадський діяч, писав наступне з цього приводу: “Об’являти церкву уніатську національною малоруською святощю – значить розриватись не тільки з історичною малоруською традицією, а й з теперішнім status quo”².

Отже, інтелігент М. Драгоманов звертав увагу на те, що спроби зафундувати український національний проєкт на релігійно-конфесійному фундаменті відлякуватимуть тих, хто не вміщатиметься у вузькі рамки цього проєкту³. Таким чином, мислитель відкидав зусилля тогочасних москвофілів та народовців видати за “національні святощі” чи то православ’я, чи то греко-католицизм, відзначаючи що українцями є і православні, і уніати, і католики, і атеїсти.

Зауважимо, що М. Драгоманов розглядав релігію окремо від національного, проте в постійному та безперервному взаємозв’язку з останнім. Інтелектуал у листі до І. Франка сформував наступну тезу: “Ідентифікація якої б то не було національності з релігією є абсурд принциповий і практичний”⁴. Так, наприклад, християнство історик вважав не національною, а загальною, універсальною, тобто світовою релігією.

¹ Сленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. С. 372.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 365.

³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 361.

⁴ Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (1881–1886). Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. С.188.

Прикметно, що М. Драгоманов – скептик і еволюціоніст – обстоював тезу, згідно з якою істинно правдивою батьківською вірою українців варто б іменувати віру слов'ян-язичників у Перуна, Дажбога, Велеса і т. д.

Релігійні ідеї професора Драгоманова є надзвичайно динамічними. Так, на ранніх етапах своєї творчої діяльності вчений, якому природа “не дала ні одного зерна релігійности”, послідовно заперечував існування Бога і зневажав релігію, як щось “ретроградне”, себто щось, що — на його думку – спиняє поступ. У ранніх розвідках інтелігент, натхненно критикуючи християнство, яке дозволяє нерівність між людьми згідно з принципом “хто краще вірує”, закликав “раз на все розпрощатися з вірою”¹, акцентуючи увагу на тому, що “без систематичного раціоналізму немає вільнодумства в сім'ї, в громаді, в державі”². Цей засадничий атеїзм чітко простежується у такому драгоманівському творі як “Шевченко, українофіли і соціалізм”.

Знаменно, що вже на схилі своїх літ М. Драгоманов, активно виявляючи симпатії до протестантизму, запевняв, що наука не суперечить вірі в Царство Небесне, яке не може бути осмислене розумом. Саме через неможливість дослідити ці конструкти (життя після смерті, “богонатхненність” Святого Письма, тощо) єдино правильним рішенням є дозволити кожному вірити в те, що вони бажають – “вірити, як йому подобається”³. Примітним у даному контексті є прагнення дослідника М. Лободи спростувати присвоєну Драгоманову радянськими істориками та фольклористами репутацію запеклого атеїста⁴. М. Лобода зауважує, що “він [Драгоманов] не руйнівник віри і не сліпий її адепт, а духовний ліберал, один з вітчизняних взірців толерантного релігієзнавця”⁵.

¹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст. - біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 562.

² Там же.

³ Драгоманов М. Рай і поступ. Київ: Друк. Барського, 1906. С. 63.

⁴ Лукеренко В. Видатний просвітитель // Войовничий атеїст. 1963. № 9. С. 51–53.

⁵ Лобода М. “Я менше всього фаталіст”. Драгоманов і релігія // Людина і світ. 1998. №5 - 6. С. 58.

В даному контексті цікавою є думка М. Драгоманова щодо різних релігійних рухів. Вчений твердить, що релігійні рухи мають властивість як заважати, так і сприяти поступові суспільства. Релігійний рух заважає, коли його репрезентанти фокусуються на писаних нормах та догмах, наслідком чого є релігійний фанатизм (результатом якого в свою чергу були жахливі трагедії людства, наприклад, середньовічна інквізиція). Однак релігійні рухи можуть інспірувати розвій суспільства та державної системи, коли вони концентрують свої зусилля на виконанні таких загальнолюдських завдань, як благодійність, просвіта, тощо.

Інтелектуал-позитивіст вважав, що православ'я відіграло позитивну роль в окремі періоди української історії, наприклад, у княжий та литовсько-польський періоди. У статті “Темнота. Церква” (1882 р.) дослідник написав: “... ми бачимо насправді, що попи себе не відрізняли од останньої громади, а дуже часто радилися з нею на осібних зборах... Нема чого й казати, що все це можна тільки хвалити”¹.

М. Драгоманов мав тенденцію звинувачувати християнську Церкву в тому, що вона “поховала” надії на розвій книжної культури, які подавало українське письменство у XVI ст. (в уявленні Драгоманова, українські землі цього періоду були відкритими для багатоманітних реформаційних новацій, проте, на жаль, українці не скористалися плодами цієї удачі). Також інтелігент рішуче критикував сучасних йому православних ієрархів за “атрофію демократичних зерен і гіпертрофію аристократичних”².

М. Драгоманов наголошував, що як і Православна, так і Греко-Католицька Церкви є не тільки репрезентантами інтересів імперських держав, але й малоефективні у справі допомоги українському національному проєкту: “...інтереси самої національної політики вимагають з їх боку розриву з

¹ Цит. за: Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви в Україні та його протестантський проєкт // Україна модерна. 2000. Чис. 4/5. С. 107.

² Цит. за: Лобода М. “Я менше всього фаталіст”. Драгоманов і релігія // Людина і світ. 1998. №5 - 6. С. 58.

мертв'яком, який звать унією, звісно, не для того, щоби зв'язувати їх з іншим мертв'яком...”¹. Водночас М. Драгоманов не поділяв поширеного серед наддніпрянських істориків погляду на греко-католицизм як на “зраду батьківської віри”.

Церковній ортодоксії Драгоманов протиставляв дешеvu громадську церкву з виборним духовенством та національною мовою богослужіння (мотиви “громадськості” в творах вченого на суспільно-релігійну тематику є провідними). У знаному листі до галицьких народовців історик радить світській інтелігенції “робити своє прогресивне діло, навчати народ, не вступаючи ні в чому церкві”². Водночас інтелектуал певний, що віддані національній справі священники матимуть слухну нагоду служити своєму народові вірою і правдою: “Частина попів може ..йти за нами”³.

Таким чином, релігійна ідентичність в конструкції М. Драгоманова не лише не була демаркаційним маркером національної ідентичності, а навпаки почасті ігнорувалася. Природно, що соціалістичні переконання, надзвичайно популярні наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століття серед інтелігентських кіл, визначали помірковане ставлення вченого до офіційного православ'я та загалом релігії.

Отже, скептичні імперативи були домінуючими у світоглядних пластах Михайла Драгоманова, як і у переважної більшості діячів соціалістичного напрямку. М. Драгоманов натхенно критикував Католицьку та Православну Церкви, симпатизував протестантським деномінаціям, сподіваючись, що реформаційні протестантські рухи, нищачи авторитет католицизму та православ'я, призведуть до реалізації ідей лібералізму і соціалізму.

¹ Драгоманов М. Новый урок судьбы галицким украинофилам // Драгоманов М. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 2. С. 641.

² Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (1887–1895). Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. С. 394.

³ Там же.

РОЗДІЛ 3

МИСЛИТЕЛЬ ТА ПРОТЕСТАНТИЗМ

Протягом століть українська ідентичність нерідко уявлялась як така, що має неодмінно бути пов'язаною з православним віросповіданням. За часів конфесіоналізації¹, себто паралельних процесів “побудови сповідання”, термін “православний” означав “руський” (або “рутенський”); “католицький”/“римський”/“латинський” означав “польський” (або “угорський”); відповідно “протестантизм”/“штунда” нерідко вважався “німецьким”, або просто “не нашим”, не “руським”. Отже, характерною особливістю конфесій була їхня асоційованість з певними політичними та етнічними зонами.

Однак католицизм до певного часу не суперечив сутності терміну “русин” (ще до реформаційних зрушень Станіслав Оріховський, іменуючись русином, був відкритим адептом католицизму й особисто належав до латинського обряду Римської церкви; нарешті, Києво-Могилянська академія, одне із найяскравіших втілень проекту “руської віри”, почасти міркувала на католицький манер, а в лекціях професорів Могилянки, на думку дослідника Миколи Симчича, знайти маркери православності доволі складно)². Крім того, потужними протягом певного часу були й протестантські регіони Волині, які за роки розвою Козацької держави залишились де-факто на маргінесі публічного інтересу.

На думку низки вчених, православна ідентичність українців конструювалась почасти штучно. Розвій руху братчиків і антилатинські устремління козацтва XVI – XVII ст. спричинили ототожнення “руської віри”

¹ Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ: Український центр духовної культури, 2008. 391 с.

² Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст. Вінниця: Видавництво О. Власюк, 2009. 238 с.

і православного християнства, тлумачачи будь-яку унію, себто союз із католицькими ієрархами, як “ополячення”. Очевидно те, що конструкт православної ідентичності був остаточно закріплений військовими звершеннями періоду Національної революції під керівництвом Богдана Хмельницького та подальшою розбудовою козацької державності, де загальний контекст Речі Посполитої був радикально модифікований – католицизм був витіснений на маргінес суспільної уваги, а протестантизм не набув значного поширення й тим паче популяризації. Деякі дослідники припускають, що саме тоді було вперше продемонстровано часткову штучність сформованої тотожності “руський = православний”¹.

Зазначимо, що протягом “довгого ХІХ століття” діячі свідомого українства, від Михайла Максимовича і Миколи Костомарова до Володимира Антоновича, не заперечували, а скоріше підтримували зазначену рівність: “православний = український”, “католицький = польський”. Прикметно, що в Надніпрянській Україні, чимало з хлопоманів (Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський) були вихідцями з польських/полонізованих шляхетських родин, і перехід з римо-католицизму до православ’я вони розглядали як повернення до “своєї національності”². В той же час українофіли вважали, що греко-католицька церква була своєрідним парадоксом, адже не зважаючи на пейоративні таврування (“зрада” тощо), в ХІХ ст. саме греко-католицька церква мислила себе як “руська віра”, в той час як православна церква в Російській імперії де-факто втратила етнічно-ідентифікуючий зміст, що виокремлював би українців як окрему від “великоросів” спільноту.

¹ Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці ХІХ ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

² Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. С. 373-374.

В цьому контексті постать видатного українського вченого та громадського діяча Михайла Драгоманова стає дійсно непересічною, насамперед з огляду на той сет ідей, які зазначений науковець обстоював протягом свого тривалого творчого пошуку. Тема релігійних поглядів М. Драгоманова виступала об'єктом дослідження в працях чималої кількості істориків; про релігійні погляди інтелектуала так чи інакше писали майже всі, хто досліджував постать М. Драгоманова – від Сергія Єфремова і Дмитра Донцова до Людмили Филипович та Анатолія Круглашова. Так, відзначимо, що А. Круглашов, характеризуючи погляди Драгоманова стосовно протестантизму і його окремих деномінацій, виділяв так званий драгоманівський “протестантський проєкт” – спробу вченого-інтелектуала з'ясувати витoki ідей віротерпимості, світоглядного лібералізму, свободи совісті та віри¹.

Слід зауважити, що М. Драгоманов звертається до зазначеної релігійної проблематики у низці праць, а саме: “Шевченко, українофіли й соціалізм”, “Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI- XVII столетии”, “Про волю віри”, “Рай і поступ”, “Євангельська віра в старій Англії”, “Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі”.

Поза сумнівом, із численних статейних досліджень М. П. Драгоманова, що так чи інакше можуть бути охарактеризовані як дотичні до нашого питання, варто виділити статтю “Шевченко, українофіли й соціалізм”. Так, розповідаючи у зазначеній статті про “громадського чоловіка” (“homo civilis”, сучасною термінологією “політична істота”)², Драгоманов намагався зобразити людину, яка одночасно поєднує в собі декілька характеристик – свідомий громадянин, активний учасник політичного життя (наприклад,

¹ Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви в Україні та його протестантський проєкт // Україна модерна. 2000. Чис. 4/5. С. 105–123.

² Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 358.

через загальну, пряму, вільну систему виборів). Інтелектуал звертав увагу на те, що такі риси громадянина не мають бути представлені як виняткові, адже вони є обов'язковими характеристиками будь-якої “цивілізованої людини”.

М. Драгоманов сконструював власну теоретичну модель, зауважуючи, що саме релігія була першою ідеєю та, як не дивно, інституцією, яка сформувалася в політичній та інтелектуальній історії людства. Так, говорячи про родовід релігій в світі історик відзначав, що саме релігійна складова, оформившись в межах певних державних організмів, “міцно, теоретично, і од себе вже зробило теорію й для царства й вояцтва”¹. Цікаво, що науковець наголошував на тому, що релігія в жодному випадку не може бути абсолютним злом, хоч і “чіплялась до всього доброго і злого у громаді”².

Протягом свого тривалого наукового пошуку М. Драгоманов нерідко звертався до праць античних мислителів (Фуکیدіда, Полібія, Саллюстія, Тацита, і т. д.), аби по-творчому розкрити зміст тогочасних проблемних тем. Аналізуючи концепт “свободи” (в тому числі й свободи совісті та віросповідання), історик доходить до думки про те, що із появою держави люди втрачають свободу, навіть у тому випадку, коли формою державного правління є демократія. Драгоманов розділяє думку давньогрецького історика та політичного діяча Полібія про те, що демократія з плином часу трансформується в аристократію, яка в свою чергу перероджується в тиранію. Так, у дисертації *pro venia legendi* (тобто на право читання лекцій), присвяченій принципату Тиберія, науковець не лише узагальнює основні ідеї стосовно переходу від Республіки до Імперії, але й зображує соціально-психологічний портрет Тиберія, якому були притаманні тиранічні тенденції.

¹ Цит. за: Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

² Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М.П. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біоґр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 359.

На думку інтелігента, такі характеристики як поступова акумуляція знань та акцентування на правах і свободах індивіда є де-факто тотожними історичному прогресу. Важливим з огляду на семантичний аспект є термін “поступ”, яким нерідко оперував М. Драгоманов. Безперечно, вектор прогресу, на думку інтелектуала, неминучий: “Поки дійдуть люди до правди, не раз помиляться, а все-таки вкінці дійдуть, і буде то на користь усім”¹.

Прагнення до моноконфесійності, аби “усі люди мали однакові думки про віру”², є чи не основною хобою релігійних інституцій. Устремління репресувати незгодних і закріпити власні догми й обряди на певній території, навіть попри спротив більшості спричинило чималу кількість відверто злочинних дій. Отож, історик М. Драгоманов з суто ліберальних позицій виступав за дотримання свободи думки, совісті і віросповідання.

На думку М. Драгоманова, поступове зростання релігійної свободи, яку різні релігії пропонують свої adeptам, є одним із феноменів розвитку людського суспільства. Дослідник наголошував, що держава з її інститутами, яка володіє можливістю поширити вірування переможця, і духовенство панівної релігії, яке репресує будь-які опозиційні й ті, що скидаються на опозиційні, переконання, можуть загрожувати (прямо або непрямо) релігійній свободі³. Знаменно, що між інституціоналізованою релігійною організацією та державою, як відзначав професор Драгоманов, також може існувати цілком імовірний конфлікт інтересів, своєрідна драма з невизначеним переможцем.

Громадський та політичний діяч Драгоманов, намагаючись знайти визначення терміну “громада”, поставив доволі важливе запитання – а саме чи можуть певні релігійні стандарти бути нормативними та обов’язковими для всього суспільства як окремої групи/спільноти/об’єднання? Прикметно, що

¹ Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 196.

² Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 197.

³ Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова. Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

Драгоманов, ставлячи запитання, зазвичай намагався сам відшукати якусь відповідь. Так, інтелігент зауважував: “Нема чого дивитись на те, хто якої віри й церкви...”¹ та “всякий примус в справах віри є річ погана і шкідлива для громади і для самої віри”².

Отож інтелектуал вважав необхідним відокремити “religio” (“віру”) і “res publicae” (“громадські справи”, до чого належить державна організація та позадержавне суспільне життя). Поза сумнівами, в умовах сучасної світоглядної багатоманітності та полікультурності ця точка зору щодо принципової окремішності “religio” і “res publicae” та проведення державної політики толерантності по відношенню до представників різних конфесій є напрочуд актуальною.

Ліберали поділяють переконання, що релігійність має бути справою виключно особистою. Цікаво, що драгоманівський підхід до релігії можна окреслити як ліберальний: всі люди повинні мати свободу думки “про все на світі, як розум схоче”³ (себто релігія має трансформуватися в суто приватну справу індивіда). Громада ж може лише “домагатися тільки, щоби ніхто другому не робив лихого, та щоби всякий сповняв спільні громадські, світські обов’язки”⁴. Драгоманов пояснює цю думку наступним чином: “Кожний може стояти за своєю віру, ... але се він повинен робити осібно від громадських справ і зборів, на котрих можна говорити тільки про справи спільні для людей усяких думок про віру...”⁵.

Варто наголосити: факт беззаперечної приватності релігійних переконань, поглядів та ідей жодним чином не зазіхає на право вільної

¹ Драгоманов М. Про волю віри. Нью-Йорк: Накладом Мирослава Січинського, 1918. С. 26.

² Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 201.

³ Цит. за: Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

⁴ Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 201.

⁵ Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 202.

публічної проповіді, ненасильницького поширення власного сету вірувань словом чи письмом (акцент стоїть саме на “ненасильницькому”, адже це поширення не може бути примусовим і змішуватись із загальними для всіх обов’язками та нормами). Таким чином, на думку М. Драгоманова, ідеальною схемою є “віра сама по собі, а громадські справи самі по собі, кожний може думати про віру як хоче...”¹.

Загалом ставлення історика-соціаліста М. Драгоманова до християнства є доволі неоднозначним. В рамках моделі Драгоманова Ісус Христос постає передусім як зразковий моральний учитель. Примітно, що ранні християни, на переконання інтелігента, були провісниками нового розуміння релігії як простору свободи думки, совісті та вираження поглядів: “...громаді та начальству нема діла до того, якої хто віри; аби чоловік сповняв громадські обов’язки, платив податки, служив у війську ...”².

У цьому контексті цікавим є те, що Драгоманов час від часу критикував пізніші покоління християн, оскільки “попи християнські забажали, щоби у державі християнській заведений був старий жидівський закон”³. З плином часу помітні відмінності виникли й поміж самими християнами. Як наслідок, християни почали застосовувати психологічний тиск, силові методи, погрози та інші форми насильства проти “інших”, незгодних християн: “Ніколи поганські уряди не мучили так християн, як мучили християни одні других”⁴. Отож християнство в релігієзнавчих дослідженнях М. Драгоманова постає не як виняткова віра, необхідна для людського спасіння, а лише як одна із світових релігій (поруч з ісламом та буддизмом).

¹ Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 203.

² Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 198.

³ Цит. за: Волковський В. П. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

⁴ Драгоманов М. Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенко та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007. Т. 1. С. 198.

На думку М. Драгоманова, християнські конфесії vs ідеї віротерпимості та відокремлення церкви і держави не суперечать один одному. Час від часу вчений згадує приклади християнського соціалізму, який поєднував традиційну християнську етику з соціалістичними поглядами. Історик в статті “Антракт з історії українофільства” (1863–1872) посилається на такі соціалістичні ініціативи, як ірландське Товариство земельне, швейцарська Робітницька спілка і т. д., де католики та протестанти спільно відстоювали радикальні ідеї¹.

Отже, релігія, на думку Драгоманова, адепта соціалістичних ідей, може відігравати як “прогресивну” роль в історичному поступі, так і “ретроградну”. Важливо звернути увагу, що ні прогресивність, ні ретроградність не є іманентними рисами релігійних систем, зокрема християнської².

Погляди М. Драгоманова на реформаційні процеси в межах континентальної Європи є доволі ліберальними. Примітно, що Реформація і протестантизм постають у численних нарисах і розвідках Драгоманова як явища позитивні, прогресивні, такі, що сприяли поступові, а не спиняли його розвій. “Позитивність” реформаційних процесів визначалась насамперед суспільними трансформаціями (“впорядкування громадського господарства, щоб та воля стала дійсною”), змінами ідейного ландшафту (розвій лібералізму та демократизму)³.

У 1875 р. історик М. Драгоманов опублікував статейне дослідження⁴, у якому докладно виклав власні міркування щодо Реформації, її впливу на розвиток свободи совісті та віросповідання та загалом її значення та ролі в

¹ Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 202–203.

² Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

³ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 381.

⁴ Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 84–174.

європейській історії. Історик характеризував Реформацію як загалом справедливе покарання Римської церкви за її недоліки, себто корупцію, зловживання ієрархів, подвійні стандарти, тощо. Драгоманов відзначав, що Реформацію можна розглядати як своєрідне повстання проти ідей папізму, примату духовної влади над світською і насильницького нав'язування церковними установами релігійної одноманітності, що суперечить людській природі.

Як відомо, саме Реформація спричинила зростання кількості християнських конфесій на Європейському континенті, який до того, на думку Володимира Волковського, був релігійно гомогенний¹. З плином часу множинність конфесій спровокувала драматичні конфлікти між ними². Як наслідок, реформаційні процеси інспірували освічену громадськість повному осмислити необхідність введення загальної свободи совісті та віросповідання від зовнішніх авторитетів³.

М. Драгоманов наголошував, що до Реформації “революції поставали більше од почувань, ніж од думки”, а реформаційні зрушення були в свою чергу свідомим актом, коли “...зважились і протестанти, й католики одповісти на питання, чи можна повставати оружно проти царя, що давить їх віру? — Можна й слід!”⁴.

Дослідник Володимир Волковський звертає увагу на політичний бік Реформації, а саме драматичні протистояння між світськими державцями та Папою Римським. Як відомо, ще в рамках середньовічної боротьби світських владних кіл та церковних ієрархів існував т. зв. “антипапський проєкт”.

¹ Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.

² Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 92.

³ Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 160.

⁴ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 380–381.

Драгоманов несхвально оцінює реакційне явище “папізму”, метою якого було утвердження політичної влади Папи Римського. Вчений зазначає, що наявність світської влади (тим паче абсолютної) в руках понтифіка була б помилкою. Згідно з схемою М. Драгоманова, внутрішня логіка ідей, проголошених лідерами Реформації, вела до утвердження повної свободи віросповідання та відсутності заступництва держави над церквою/церквю над державою¹.

На думку професора М. Драгоманова, діяльність зачинателів Реформації, як-от Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та ін., свідчить про те, що реформаційні процеси виступали специфічним рушієм політичної історії. Так, інтелектуал зауважує, що і протестантські, і католицькі державці керувались однією загальноприйнятою моделлю: державець має легітимне право визначати конфесію в своїх земельних володіннях, насаджуючи її методами, які імпонують керманичу певної держави.

Розвій наукових знань, економічні зрушення спричинилися до того, що деякі дослідники іронічно іменують “втомою” державців від релігії, що в свою чергу стимулювала утвердження релігійної толерантності і свободи віросповідання. М. Драгоманов дуже позитивно ставився до Просвітництва та Великої Французької революції, оскільки саме ці феномени світової історії посприяли остаточній кристалізації близьких йому ідей свободи совісті та беззаперечної приватності релігійних справ².

Цікавим, на наш погляд, здається скептицизм історика Драгоманова по відношенню до так званої “релігії Розуму” чи “культу Розуму”. Як відомо, ця модель упорядкування філософсько-релігійного простору була висловлена Вольтером, Жаном-Жаком Руссо та ін.; згодом було здійснено спробу

¹ Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішук, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 87.

² Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішук, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 158.

реалізації цих теоретичних конструкцій у революційній Франції (територією якої прокотилися специфічні хвилі дехристиянізації). Драгоманов наголошує, що ідеї реакційних кіл зазвичай мають на меті обмеження свободи думки і слова¹ і, таким чином, загрожують сумнозвісним моральним деспотизмом.

М. Драгоманов позитивно впливав на поширення протестантизму в Галичині, зокрема й через розповсюдження протестантської літератури, в тому числі й біблійної критики². Припускаємо, що мета цієї діяльності полягала у спробі відкрити простір для вільнодумства та раціонального критичного мислення, які є запорукою ефективної модернізації суспільства. Історик Драгоманов зауважував: «Ті руські братчики на Україні обходяться без попів і без усяких попівських обрядів, виводять свою духову науку з самого євангелія... Живуть вони також праведно, ...тверезо...»³.

Очевидно, протестантизм, хоча й не є окремою формою вільнодумання, однак все ж закладає для цього підґрунтя, послаблюючи традиційну католицьку та православну догматику своїм акцентом на те, що віряни можуть самостійно інтерпретувати Біблію. М. Драгоманов наголошував: «...наш народ іде до реформації»⁴, логічним підсумком якої мало бути впровадження загальної свободи совісті та віросповідання.

Цікавою є спроба Михайла Драгоманова порівняти релігійність Тараса Шевченка з моральною етикою пуритан-індепендентів XVII ст., які прагнули відшукати у Святому Письмі дух справедливості та любові до народу⁵. Історик М. Драгоманов звертається до цієї проблематики у вищезгаданій праці

¹ Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 172.

² Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. С. 204-211.

³ Драгоманов М. Євангельська віра в старій Англії. Женева: Українська друкарня, 1893. С. 15-16.

⁴ Драгоманов М. Лист до Івана Франка. 13 грудня 1886 // Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (1881-1886). Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. С. 181.

⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 360.

“Шевченко, українофіли і соціалізм”. Примітно, що погляд вченого на релігійність Кобзаря є доволі багатомірним. Так, М. Драгоманов зауважував: Шевченко “не міг викинути з своєї думки Божу матір і навіть Божу службу”, себто Кобзар був далекий від раціоналізму¹. Незважаючи на це, Шевченко не був задоволений станом справ у тогочасному православ’ї, тому прагнув “обернути християнство на свій лад, на службу своєму мужицтву”².

Дослідник Петро Кралюк почасти солідаризується з думкою М. Драгоманова, виокремлюючи такі особливості Шевченкової релігійності: прагнення повернутися до раннього християнства, відносно часте цитування Святого Письма, самостійне трактування біблійних текстів³. Втім, на думку П. Кралюка, Шевченкове бачення релігії є настільки мозаїчним, що його не можна сміливо зарахувати до окремої конфесії, себто воно є позаконфесійним із “вираженими національними особливостями”⁴.

Поза сумнівами, М. Драгоманов особисто віддає перевагу протестантизму, де роль (та значення) Церкви як посередника між вірянами і Богом мінімалізована. Деякі дослідники стверджують, що однією з визначальних рис протестантизму є притаманний йому раціоналізм⁵. В протестантизмі основна увага зосереджена на внутрішній вірі християнина; спасіння досягається лише *sola fide* (однією вірою)⁶. Власне, це є ключовою відмінністю від католицизму та православ’я, де вагоме значення має спасення

¹ Там же.

² Там же.

³ Кралюк П. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. С. 470.

⁴ Кралюк П. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. С. 476.

⁵ Руснак О. Вплив раціоналізму Християна Вольфа на протестантське віровчення в XVIII столітті // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2010. Вип. 150. С. 204.

⁶ Ігнат'єва О. Віросповідна сутність протестантизму як предмет релігієзнавчого дослідження // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. 2009. Вип. 154. С. 113.

місія Церкви, а тому дотримання християнином настанов та догматів Церкви є надзвичайно важливим¹.

М. Драгоманов активно читав праці протестантських біблійних критиків та церковних істориків. Найімовірніше, опрацювання біблійної критики та загалом протестантської церковної літератури стало одним із визначальних факторів, який вплинув на релігійність інтелектуала: близьку до протестантизму з акцентом на раціоналізмі, внутрішній вірі та антиклерикалізмі. Промовистою є цитата історика Івана Лисяка-Рудницького: “Ніщо краще не засвідчує глибину ліберальної позиції Драгоманова, ніж його потяг до протестантизму”². Знаменно, що Драгоманов заповів поховати його за протестантським обрядом, що й було виконано лютеранським пастором у м. Софія (Болгарія). М. Драгоманов писав у листі до публіциста М. Павлика: “...я не згоджуюсь, щоб коло моєї труни йшли замурзані, нечесані, немиті, сонні й пузаті православні попи”³.

Протестантизм, який доволі енергійно інспірував використання національних мов у розмаїтих церковних практиках, імпував М. Драгоманову, оскільки саме в мові дослідник вбачав ефективний засіб націєтворення та потужний маркер етнічної самоідентифікації. Інтелектуал наголошував, що використання національних мов у богослужінні, яке поширилось територією Західної Європи упродовж пізнього Середньовіччя, та церковні заборони перекладів релігійних книг народними мовами спонукали інтелектуальні еліти до більш-менш організованого спротиву.

Дійсно, тривалі інтелектуальні пошуки ідеального конструкту громадської церкви завершилися концептуалізацією ідейних пропозицій баптизму-штундизму – пізньопротестантської течії. Історик зізнавався, що

¹ Ігнат'єва О. Віросповідна сутність протестантизму як предмет релігієзнавчого дослідження // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. 2009. Вип. 154. С. 113–114.

² Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; Упор. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 309.

³ Драгоманов М. Лист до Михайла Павлика. 20/31 грудня 1893 // Драгоманов М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1911. Т.7: (1892 – 1893). С. 341.

тільки протестантизм може бути основою нової громадської церкви¹. З цього приводу М. Драгоманов відзначав: “Помагати таким рухам треба навіть з погляду національного...”²). У праці “Кругова втеча українців від віри батьків” історик М. Драгоманов відзначає: “...маса українська ... зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством”³.

М. Драгоманов, історик та громадський діяч, обмінювався кореспонденцією з баптистськими діячами, закликаючи їх поживити свою місіонерську роботу в Україні (наприклад, через видання баптистської літератури українською мовою). Драгоманов інформував діячів українських національних сил, зокрема радикала М. Павлика, щодо власного листування з баптистськими лідерами: “Написав листи в Лондон, Гамбург і Цюрих і сподіваюсь зав’язати прямі стосунки з тамтешніми баптистськими главарями...”⁴.

Протестантський проєкт М. Драгоманова зазнавав постійних модифікацій та корегувань. У 90-х роках XIX ст. інтелігент вносить у нього певні корективи, акцентуючи на національному характері нових протестантських формувань в Україні. З плином часу М. Драгоманов починає наголошувати не на “пересадженні” баптизму або якоїсь іншої протестантської течії на національний ґрунт, а на необхідності ініціювати створення “Руського братства” - власної, української реформаторської Церкви.

¹ Цит. за : Филипович Л. Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова // Наукові записки НаУКМА : Філософія та релігієзнавство. 1996. Т.1. С. 106.

² Драгоманов М. Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі (З листу до галицького народовця) // Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (1887–1895). Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. С. 395–396.

³ Цит. за : Филипович Л. Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова // Наукові записки НаУКМА : Філософія та релігієзнавство. 1996. Т.1. С. 106.

⁴ Драгоманов М. Лист до Михайла Павлика. 19 травня 1892 // Драгоманов М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1911. Т.7: (1892 – 1893). С. 55.

Інтелігент М. Драгоманов розробив декілька постулатів Статуту “Руського братства”, згідно з якими братчики повинні були виявляти толерантність до представників інших конфесій та не силувати їх змінити віру, адже “навіть і людина не бажала б собі нещирої шаноби”¹. Привертають увагу й інші принципи, а саме: зобов’язання жити у злагоді з іншими братчиками; можливість створення громади щонайменше трьома братчиками, які мали б змогу самостійно вирішувати громадські справи, тощо.

Припускаємо, що за допомогою поширення протестантства та у кінцевому підсумку реформаційного оновлення українського суспільства, історик М. Драгоманов сподівався вирішити декілька проблемних питань одночасно: спинити процес денаціоналізації, яка здійснювалась під впливом Російської православної церкви; створити нові варіанти громадського руху, які дозволяли б ставити більш сміливі культурні та політичні завдання перед свідомим українством.

Маємо констатувати, що, незважаючи на зусилля М. Драгоманова поживавити протестантський дискурс, все ж друга хвиля реформації в Україні на зламі ХІХ-ХХ ст. не спричинила очікуваних трансформацій у світогляді української інтелігенції. Примітно, що М. Драгоманов характеризував становище тогочасного свідомого українства як “плебейський стан нашої національності”². Як підкреслює дослідник Анатолій Круглашов, драгоманівська спроба реформаційного оновлення українського суспільства залишилась тільки “сміливим проєктом” інтелектуала³.

Таким чином, М. Драгоманов пропонував українській інтелігенції свою власну “віру”, що мала стати компромісною формою між ідеологією більшості (традиційним християнським світоглядом) та ідеологією меншості

¹ Драгоманов М. Про волю віри. Нью-Йорк: Накладом Мирослава Січинського, 1918. С. 9.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.- біогр. нарису Р.С. Мішук; приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 543.

³ Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви в Україні та його протестантський проєкт // Україна модерна. 2000. Чис. 4/5. С. 123.

(лібералізм, соціалізм). На переконання ліберала та соціаліста М. Драгоманова, християнство зіграло певну позитивну роль у розвитку культури та етики та, як наслідок, незважаючи на приховані та очевидні загрози цивілізаційного регресу, не суперечило ідеї суспільного прогресу. Саме в розмаїтих протестантських конфесіях інтелігент бачив відповідь на проблеми денационалізації та асиміляції українців.

Інтелектуал запропонував власну концепцію громадської церкви – “Руського братства”, яке мало б ґрунтуватися на баптистському віровченні з національним оформленням. Крім того, М. Драгоманов розробив постулати для Статуту “Руського братства”, у яких зумів вмістити ідеї толерантності, віротерпимості та любові до ближнього.

ВИСНОВКИ

Для світоглядної картини української інтелігенції в Російській імперії другої половини XIX ст. притаманним було дивне співіснування розмаїтих ідеї пізньопросвітницького ідеалізму й раціоналізму, позитивізму, ідеологій лібералізму та соціалізму. Соціалістичні переконання, які були популярні наприкінці XIX – у першій половині XX століття та пропонували кардинально іншу модель світорозуміння, визначали почасти індиферентне ставлення інтелектуалів до релігії та церковних систем. Зауважимо, що релігійність була характерна насамперед для репрезентантів романтичного стилю (П. Куліша, М. Костомарова).

Інтелектуали позитивістської доби зазвичай були носіями відчутної поміркованості в оцінці церковних організацій. Однак інтелігенти зізнавались, що практична користь від релігійності, а саме покращення соціальних норм та стандартів, є важливим аспектом при оцінці будь-якої релігійної системи.

Було окреслено, що детермінантами гетерогенних світоглядних та релігійних позицій серед аморфного українофільського руху досліджуваної культурної епохи були читацькі практики, родинні впливи тощо. Відчутна роль, поза сумнівами, належала й інтелектуальним контактам із західними діячами науки та культури.

Було зазначено, що конфесійна приналежність в конструкції знаного українського історика та громадсько-політичного діяча М. Драгоманова не лише не була демаркаційним маркером національної ідентичності, а навпаки почасти ігнорувалася. Так, дослідник відзначав, що фізичні та психічні ознаки, притаманні нації, ще не до кінця сформульовані академічною спільнотою, однак ключовою з цих ознак, на його думку, є мова як основний засіб “морального” спілкування між людьми.

Загалом драгоманівський підхід до релігії можна класифікувати як ліберальний, адже дослідник пропагував відокремлення церкви від держави та приватної віри від життя громади. Водночас інтелігент пов'язував вектор цивілізаційного розвитку з поступовим обмеженням ролі релігії та особливо церкви у суспільному житті.

М. Драгоманов вважав, що християнство все ж таки зіграло певну позитивну роль у розвитку моралі та культури людства і, як наслідок, по своїй суті не є контрадикторним до ідеї суспільного прогресу. Однак історик, активно симпатизуючи багатоманітним протестантським деномінаціям, відверто критикував становище тогочасного католицизму та православ'я.

Загалом релігійні погляди київського інтелігента соціалістичного напрямку відповідають ідеалам протестантизму (в обряді якого він навіть заповів себе поховати), де акцентується увага на зменшенні ролі посередників (священнослужителів) у процесі спілкування з Богом та важливості внутрішньої віри (словами пророка Старого Заповіту Авакума, “Праведний вірою жити буде”). М. Драгоманов зізнавався, що саме протестантизм здатен інспірувати активну імплементацію ідей лібералізму та соціалізму. Було припущено, що такі переконання Михайла Драгоманова є результатом студіювання ним західноєвропейської біблійної критики, переважна більшість авторів якої належали саме до протестантських течій (Г. Т. Бокль, Е. В. Рейс, М. Верн).

М. Драгоманов також пропагував створення нової української реформаторської церкви (“Руського братства”) з метою протидії каналам зовнішнього духовного контролю над українцями. Концепція громадської церкви мала б ґрунтуватися на баптистському віровченні з українським національним оформленням. Було зазначено, що Драгоманов склав декілька принципів для Статуту “Руського братства”, у яких зумів вмістити ідеї любові до ближнього, толерантності та віротерпимості. М. Драгоманов сподівався на те, що реформаційна модернізація українського суспільства врешті-решт

приведе до зародження нових сміливих форм громадського руху, які в свою чергу дозволили б поставити більш радикальні культурні та політичні завдання перед свідомим українством.

Таким чином, у світоглядних пластах Михайла Драгоманова важливе місце посідали ліберальні та соціалістичні ідеї. Історик натхненно критикував становище тогочасних церковних інституцій з метою активізації модернізаційних та секуляризаційних процесів, які, на його думку, відкрили б шлях до оживлення наукового та громадсько-політичного життя в Україні. Інтелектуал вірив, що віра кожної людини має залишатися виключно приватною справою та держава не повинна мати жодних повноважень в релігійній сфері. Ці переконання інтелігента видаються суголосними з багатьма сучасними поглядами на релігію й церкву.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент.: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
3. Антонович І. Спомини про М. П. Драгоманова. Київ: Україна, 1926. Кн. 4. С. 120–134.
4. Бачинський Ю. Моя переписка з М. П. Драгомановим. Львів, 1900. С. 72–74.
5. Бігеляйзен Г. Спогади про Івана Франка / Вид 2-ге, доп., перероб.; [упор. М. Гнатюк]. Львів: Каменяр, 2011. С. 337–344.
6. Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні / Ред. Вовк П. Київ: Освіта, 1992. 191 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3. 586 с.
8. Грушевський М. Спомини // Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. №9, №12. С. 108-149, С. 116-139.
9. Грушевський М. Як я був колись белетристом // Український історик. 1980. № 1–4. С. 89–94.
10. Добротворский В. И. Несколько слов о связи между верой и наукой // Духовный вестник. 1863. № 5. С. 38–61.
11. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. Вінніпег, 1949. 167 с.
12. Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. Київ: Слово, 1927. 119 с.

13. Драгоманова Л. Неспокійне серце // Жовтень. 1964. № 5. С. 99–103.
14. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. П. Драгоманова // Дзвін. 1991. № 10. С. 31–36.
15. Драгоманов М. Автобіографія. Київ: Видавниче товариство «Криниця», 1917.
16. Драгоманов М. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упор. та авт. іст.- біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. 688 с.
17. Драгоманов М. Вибрані праці: у 3 т. / Під ред. В. П. Андрущенка та ін., упорядкув. та прим. В. Ф. Погребеника. Київ: Знання України, 2007.
18. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 1. С. 1–216.
19. Драгоманов М. Євангельська віра в старій Англії. Женева: Українська друкарня, 1893. 16 с.
20. Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших: у 2 ч. Ч.1 (1881–1886): Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. 277 с.; Ч.2 (1887–1895): Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. 444 с.
21. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ: Криниця, 1917. 169 с.
22. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1970.
23. Драгоманов М. Науковий метод в етнографії // Історіографічна класика. Антологія української історичної думки ХІХ-ХХ століть / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 153 – 170.

24. Драгоманов М. Новый урок судьбы галицким украинофилам // Драгоманов М. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 2. С. 640–642.
25. Драгоманов М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1911. Т.7: (1892–1893). 352 с.
26. Драгоманов М. Про волю віри. Нью-Йорк: Накладом Мирослава Січинського, 1918. 30 с.
27. Драгоманов М. Рай і поступ. Київ: Друк. Барського, 1906. 73 с.
28. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича // Україна. 1928. № 5. С. 94–98.
29. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 рр. Київ: Рада, 1997. 848 с.
30. Завитневич В. Манифест 17 октября в историческом освещении. Київ: тип. П. Барського, 1906.
31. Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874–1885: у 2 т. Т.1. Київ: Наукова думка, 1994. 649 с., Т. 2. 1995. 583 с.
32. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніки його життя. Київ: Дніпро, 1991. 701 с.
33. Кононенко М. Спогади / Упоряд., передмова, примітки та літ. редагування П. П. Ротача. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. 184 с.
34. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. [Електронний ресурс]. Харьков: Унив. тип., 1843. 214 с. Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm>
35. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк – Торонто: Українська Вільна Академія Наук, 1984. 326 с.
36. Куліш П. Гадки при святкуванні восьмих роковин Шевченкової смерті // Правда. 1869. № 11. С. 101-102.
37. Куліш П. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. Санкт-Петербург, 1879. 305 с.

38. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / під ред І. Вакарчука, Я. Ісаєвича та ін. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 560 с.
39. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства, 1937. 14 с.
40. Лотоцький. О. Сторінки минулого: у 2 т. Т. 1: Варшава. 1932. 286 с.; Т. 2: Варшава. 1933. 481 с.
41. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. Київ: Либідь. 2009. 441 с.
42. Михайло Драгоманов у спогадах / під ред. І. Гриценка, В. Короткого. Київ: Либідь, 2012. 312 с.
43. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. 1890. Т. 40. №4. С.116-153.
44. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. 1926. Кн. 2–3. С. 38–64.
45. Олена Пчілка. Твори. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. 465 с.
46. Павлик М. Куліш та Крашевський: Причинок до історії русько-польських відносин // Народ. 1892. №20–21. С. 219–224.
47. Переписка М. Драгоманова з Мелітом Бучинським (1871–1877) / [Зладив М. Павлик] // Збірник філологічної секції НТШ. Львів, 1910. Т. XIII. 353 с.
48. Прач Опанас [П. Куліш]. Виховання дітей за підмогою школи // Правда. 1869. № 23. С. 199.
49. Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок / За заг. ред. проф. В. Шендеровського. Київ: Рада, 1997. С. 131—181.
50. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 48: Листи (1874–1885). 766 с.

51. Чайковський А. Мої спогади про Івана Франка. / Вид 2-ге, доп., перероб.; [упор. М. Гнатюк]. Львів: Каменяр, 2011. 814 с.
52. Андрусак Т. Шлях до свободи. (М. Драгоманов про права людини). Львів, 1998. 189 с.
53. Барвінський А. Драгоманов про становище львівської “Правди” і галицьке москвофільство та про автономію України. Літературно-науковий вісник. 1927. Т. 83. Кн. 3. С. 241–247.
54. Бібліографічний покажчик праць М. П. Драгоманова // Життя і революція. 1925. №6–7. С. 135–136.
55. Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 475–486.
56. Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. 688 с.
57. Верменич Я. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Інститут історії України, 2016. 356 с.
58. Власовський І. Нарис історії української православної церкви: в 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т.3: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. 390 с.
59. Возняк М. До історії місії М. Драгоманова (Матеріали) // Україна. 1929. Кн. 1. С. 48–73.
60. Возняк М. Драгоманов у відновленій “Правді” (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського і останнього до нього) // Записки Українського Наукового товариства в Києві “За сто літ”. 1930. Т. 38. Кн. 6. С. 229–330.

61. Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вісник. 1923. Т. 79. Кн. 3. С. 249–259.
62. Возняк М. Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1926. Вип. 1–2. С. 118–122.
63. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації М. Драгоманова // Пам'ять століть. 2003. № 5. С. 32.
64. Волковський В. Ідея Реформації в українській соціально-політичній думці ХІХ ст. на прикладі М. П. Драгоманова // Богословские размышления. Theological Reflections. 2016. № 17. С. 283–301.
65. Вульпиус Р. Релігія та нація: унійна церква, православ'я та «державо- протектор Росія» // Україна. Процеси націєтворення. Київ: К. І.С., 2011. С. 97–110.
66. Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860-1906) // Ab Imperio. 2005. № 2. С. 191-224.
67. Гапак П. Зв'язки Михайла Драгоманова з інтелігенцією Закарпаття // Дукля: Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Пряшів, 1991. № 3/4. С. 40–47.
68. Гірц К. “Насичений опис”: у пошуках інтерпретативної теорії культури // Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе. Київ: Дух і Літера, 2001. С. 3–42.
69. Грицак Я. Поширення поеми «Марія» в Галичині // Радянське літературознавство. 1986. № 3. С. 51–54.
70. Грушевський М. Рецензія на монографію Д. Заславського “М. П. Драгоманов, критико-біографічний нарис” // Україна. 1926. Кн. 3. С. 218–221.
71. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист // Слово і час. 1991. № 10. С. 3–6.
72. Депенчук Л. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. Київ: Український центр духовної культури, 1999. 210 с.

73. Добровольський Л. До первісної ідеології М. П. Драгоманова (лист до М. М. Шульженка) // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1926. Кн. VII-VIII. С. 385–398.
74. Донцов Д. М. П. Драгоманов і ми // Літературно-науковий вісник. 1923. С. 260–267.
75. Дробот І. Соціалізм М.П.Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива // Матеріали перших Міжнародних читань: жовтень 2003 р. Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. №1. С.101-105.
76. Дяченко О. О. Я. Кониський та М. П. Драгоманов: зіткнення ідейних позицій // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. 2007. Вип. 5. С. 167–175.
77. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. Київ: КІС, 2010. 272 с.
78. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.
79. Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: Издательство «Сорабкоп», 1924. 241 с.
80. Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. Київ: Вид-во худ. літ-ри, “Дніпро”, 1964. 199 с.
81. Іванова Р. М. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. ХІХ ст.). Київ, 1971. 235 с.
82. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
83. Ігнат'єва О. Віросповідна сутність протестантизму як предмет релігієзнавчого дослідження // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. 2009. Вип. 154. С. 110–117.

84. Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. Київ: Український центр духовної культури, 2008. 391 с.
85. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
86. Кирилюк Є. П. Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // Українська література. 1944. №9/10. С. 151-167.
87. Кістяківський Б. Вибране. Київ : Абрис, 1996. 512 с.
88. Козуб Л. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX ст. в Україні: автореф. дис.. канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
89. Колодний А., Філіпович Л. Проблеми національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. Київ, 1993. С. 88-93.
90. Коляда І. Поняття “інтелігенція”: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова // Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. № 3. С. 11–15.
91. Комишанченко М. Літературна дискусія 1873–1878 рр. на Україні. Київ: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Шевченка, 1958. 154 с.
92. Комишанченко М. М. П. Михайло Драгоманов і літературний рух у Галичині 70-х років XIX ст. // Збірник славістичних праць філологічного факультету / відп. ред. А. О. Білецький. Київ: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Шевченка, 1958. С. 5–23.
93. Костенко Г. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. Дніпро, 2000. 19 с.

94. Кралюк П. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. 652 с.
95. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. Вид. друге. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.
96. Круглашов А. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.01.01. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. 37 с.
97. Круглашов А. Ставлення Михайла Драгоманова до християнської церкви в Україні та його протестантський проєкт // Україна модерна. 2000. Чис. 4/5. С. 105–123.
98. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен: Український Вільний університет, 1959. 232 с.
99. Кухар В. Основні чинники формування світогляду М. Драгоманова у дитячому та шкільному віці // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. 2011. Вип. 10. С. 141–148.
100. Куца О. М. П. Драгоманов і розвиток української літератури другої половини ХІХ ст. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 298 с.
101. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; Упор. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
102. Лобода М. “Я менше всього фаталіст”. Драгоманов і релігія // Людина і світ. 1998. №5 - 6. С. 55 – 58.
103. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історичному розвитку української політичної думки ХІХ і ХХ ст. // Україна. 1928. № 2. С.83-90.
104. Лозинський М. Українське національне питання в творах М. Драгоманова. Відень, 1915. 109 с.
105. Лукеренко В. Видатний просвітителю // Войовничий атеїст. 1963. № 9. С. 51-53.

106. Мангайм К. Ідеологія та утопія / Пер. з нім. В. Швед. Київ: Дух і літера, 2008. с. 368
107. Миллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя, 2000. 260 с.
108. Мозгова Н. Драгоманов і Пирогов: зустріч через століття // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія: Історичні науки. 2006. Вип. 3. С. 5–11.
109. Мозер М. Український П'ємонт? Деяко про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. Київ: Смолоскип, 2011. 160 с.
110. Мордвінцев В. Реформи другої чверті XIX ст. в Росії // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. 2008. № 11. С.62-80.
111. Мороз М. Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності) // Народна творчість та етнографія. 1983. № 6. С. 42–45.
112. Мороз Р. Наративний підхід до дослідження ідентичності особистості // Наука і освіта, 2009. № 4. С. 30–33.
113. Нахлік Є. Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006-2007. С. 487-497.
114. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Львів: Новітня бібліотека, 1922. 120 с.
115. Руденко С. Метод біографічного аналізу в структурі теорії історико-філософського процесу // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Секція: Філософія. Політологія. 2009. Вип. 93. С. 174.
116. Руснак О. Вплив раціоналізму Християна Вольфа на протестантське віровчення в XVIII столітті // Науковий вісник Національного

університету біоресурсів і природокористування України. 2010. Вип. 150. С. 203–208.

117. Русова С. Драгоманів. 1841 – 1895. Київ: Криниця, 1918. 45 с.

118. Сегеда Р. А. Спроба історичного аналізу соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова у праці “Шевченко, українофіли й соціалізм” // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Історичні науки. 2007. Вип. 4. С. 36–39.

119. Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст. Вінниця: Видавництво О.Власюк, 2009. 238 с.

120. Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 19 с.

121. Степович А. Про слов'янські погляди М. П. Драгоманова. Записки історико-філологічного відділу УАН. 1926. Кн. IX. С. 343–344.

122. Сумцов Н. Исследование М. П. Драгоманова по фольклору в болгарском “Сборнике за народни уместворения”. Харьков, 1898. 11 с.

123. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. 196 с.

124. Федченко П. М. Драгоманов: життя і творчість. Київ : Вид-во художньої літератури “Дніпро”, 1991. 362 с.

125. Филипович Л. Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова // Наукові записки НаУКМА : Філософія та релігієзнавство. 1996. Т.1. С. 102-107.

126. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ : Основні цінності, 2002. 303 с.

127. Хомишин Г. Українська проблема: для духовної та світської інтелігенції українського народу. Станіслав: Друк Льва Данкевича, 1932. 42 с.

128. Чехович К. Шкідливі думки М. Драгоманова. Перемишль: Криниця, 1938. 27 с.
129. Ястребов Ф. М. П. Драгоманов // Українська література. 1942. №12. С. 351–377.
130. Ясь О. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова // Україна модерна. 2006. Ч. 10. С. 37–57.
131. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) / за ред. В. А. Смолія. Київ, 2014. Ч. 1. 587 с.; Ч. 2. 650 с.
132. Appleby S. The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. 429 p.
133. Brubaker R. The Manichean Myth: Rethinking Distinction between “Civic” and “Ethnic” Nationalism // Nations and National Identity: The European Experience in Comparison. P. 233-265.
134. Burrow J. History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York, 2008. 517 p.
135. Global Intellectual History / Eds. S. Moyn, A. Sartori. New York: Columbia University Press, 2013. 352 p.
136. Greenfield L. Is Nation Unavoidable? Is Nation Unavoidable Today? // Nations and National Identity: The European Experience in Comparison. Zürich: Rügger, 1998. P. 37-53.
137. Hannay A. Kierkegaard: A Biography. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 496 p.
138. Hastings A. The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 235 p.
139. Jordan S. R. The Logic of the History of Ideas and the Study of Comparative Political Theory // Journal of the History of Ideas. 2012. Vol. 73. №. 4. P. 627–641.

140. Keene E. International Intellectual history and International Relations: contexts, canons and mediocrities // *International Relations*. 2017. Vol. 31. P. 341–356.
141. Merdjanova I. In Search of Identity: Nationalism and Religion in Eastern Europe // *Religion, State & Society*. 2000. Vol. 28. № 3. P. 233 -262.
142. *Rethinking Modern European Intellectual History* / Eds. D. M. McMahon, S. Moyn. Oxford: Oxford University Press, 2014. 317 p.
143. Smith A. *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge, 1998. 270 p.
144. Strenski I. *Theology and the first theory of sacrifice*. Leiden: E. J. Brill, 2003. 248 p.
145. Young B. *A Companion to Intellectual History* / Eds. R. Whatmore. Malden, 2016. 472 p.
146. Żyliński T. *Nasi uczeni*. Lwów: druk. J. Dobrański i K. Groman, 1874. S. 26–27.